

ПЕТРО РОЄНКО

ЗНАВІСНІЛІ ДНІ

PETRO ROJENKO

ENRAGED DAYS

Published by Author

Toronto

1973

ПЕТРО РОЄНКО

ЗНАВІСНІЛІ ДНІ

Накладом автора

Торонто

1973

..

PRINTED BY KIEV PRINTERS LTD.,
860 RICHMOND STREET WEST, TORONTO 140, ONTARIO, CANADA

I.

На станції сила-силена людей з мішками, маллятами, підростками, непокояться, нетерпляться, нервуються, голосно гомонять, ніби сперечаються. Одні сидять на своїх «багажах», другі дрімають, а ще інші пильно дивляться в нічну темряву...

— Щось ніби просвітлює пітьму, — каже хтось з їхнього гурту.

— Їде! — вихопилося в унісон в кількох інших з сусідньої групи.

Всі кинулись до рейок, щоб бути першими. Зчинився великий гамір, біганина, штовхання, хвилювання і нарікання на долю, писк немовлят — єдина їхня мова, якою давали про себе знати серед потоку зрушеної людської маси. У такій ситуації мати розгубилась. Бігає від одного вагона до другого, а толку з того ніякого. Коло кожного з них у дверях товпляться люди. Одні з усієї сили тиснуться до середини, інші пхають їх, щоб й самому туди дістатись, а ті, що в середині не мають можливості від постійного напору якось приміститися... Мама баче, що їй на силу не можна покладати найменшої надії, вдалась на милість і ласку сильних. Ходить з нами обома від одного вікна до другого, прохає, молить й благас. Та ніхто не звертає на це уваги. Кожен зайнятий собою, кожному хочеться допомогти собі... «Невже нема милосердних, невжеж прийде-ть-ся ще довше тут споневірятися й страждати?» — скаржиться мати, ідучи до останнього вагону...

— Давайте спершу найменшого! — наказуючо кинув якийсь чоловік. Мати подала йому Івася, потім мене, клунок, а на останку втягнули і її до середини. Тут повно таких як ми. Добродій викомбінував місце. Попросив сісти маму, дав їй малого, коло її ніг примостив клунок, на який посадив мене... Свисток, гудок паротягу, і покотились по рейках вагони з колишніми господарями. Їхали на лівий берег Дніпра. Десь там, на Лівобережжі, багато з них думає знайти сяке-такє пристановище, а далі буде видно. З такою надією серед них їхали й ми... На котрійсь із станцій ми висіли. Мама розпитує про якийсь гуртожиток шахтарів. Виявилось, що він в іншому містечку.

Вузькою колією спрямували нас до рудника, де мав бути гуртожиток, в якому жив і наш батько. За дня ішлося сьак-так. Як добре стемніло, мені стало страшно. Я міцніше тримаю за руку маму, насторожено ступаю по шпалах, що рівненько розстелились серед поля. Мама іде поволі. У неї на руках спить малий. Від утоми й тягару вона ледве пересуває ноги, але залишитись серед невідомої напівпустої степової рівнини нізащо не хоче. Пружила всі сили аби тільки дістатися до містечка, й мене увесь час заохочувала...

Із темряви ледь-ледь замерехкотіли вогники. Від утіхи десь і сили прибавилося. Іти стало легше... В містечку не прийшлося довго шукати. Воно скупчене довкола шахти, та й «общезитіє» шахтарів було лише одне, яке майже кожен знав. У ньому жили лише «холостяки». Крім них ніхто інший не мав права туди ступити ногою. Та і тут знайшлися добрі люди. Примостили нас в ньому, але лише до світанку, а потім негайно мусіли його опустити.

Містечко було переповнене. Про помешкання шахтар міг лише мріяти. А люди все прибували. Кожен з новоприбулих комбінував якось тут влаштуватись. Де і як? — це справа кожного зокрема...

Ми всією сім'єю вирушили до села. Там батько мав якогось знайомого і вірив, що він не відмовить йому хоч тимчасового притулку. Подорож була трохи легшою. Тато час від часу брав мене на руки. Я відпочивав, а коли був чемний і «хотів іти», тоді він брав від мами малого. Батько розвеселяв нас різними жартами або дотепами. Це нас підбадьорувало, і наша мандрівка видавалась приємнішою...

— Що це з тобою? Хіба личить нащадкові славних подолян плентатись позаду. — жартував він. А потім додав: «Вони видали з себе хороших та славних козаків. Не завстидай же їхнього роду». Про козаків я нічого не знав, але вірив батькові, що вони й справді такими були, та намагався бути «добрим козаком»...

— А козаки також пішки ходили? — питаю.

— У походи на конях або на чайках їздили.

— А хіба чайка їздить?

— Чайка — то такий великий човен, на якому козаки їхали морем на ворогів, які нищили наш люд... Отож, у війні не те, що на печі хліб жувати. Там треба битись. У бою бувають такі обставини, що треба й пішки іти або й бігом бігати. Гартуйся й ти, бо хто може знати, що ще буде.

Пізньої ночі ми з рештками сил приплентались до села. Завернули до нього. Батько пильно стежить за хатами, розпізнає, яка з них належить його товаришеві. Ось він зупинився коло одної із них. Перед нею живий пліт та ледь помітна хвртка. Ми направились до неї. Не встигли підійти, як зненаць-

ка почувся міцний пронизливий лай пса. Від злості він рвався із лацюга.

— Хто там такий? — обізвався чоловічий голос з сіней.

— Свої. — відповів батько, називаючи себе.

— Невжеж це ти?... Якими це вітрами занесло тебе аж сюди... Та ходіть, ходіть же... Ми гостям завжди раді...

— Вибач, дорогий товаришу, що так несподівано принесло нас... Зненацька сім'я прибула. Пригадав, як то колись ми тут шукали тобі притулку...

— Та заходьте. Будь ласка. Воно у мене, як бачите, всюди скромністю видніє. Та чим хата багата, тим і рада... А це твоя сім'я. Синок на тата вдався. І напевно втомився... Стара, а де ти там забарилась... Гостей треба приймати...

— Та я вже дещо й приготувала.

— От і добре. Дорогий товаришу не погордуй нашою вбогістю... Колись може на краще спроможемося.

— Спасибі за все... Вибачай, що спричинили тобі зайві клопоти.

— А хто їх сьогодні немає... Добре зробив, що прийшов до мене. Є тут чимало нашого брата... В товаристві й сухий хліб їсться присмніше... Як знаєш, усі в підземелля пішли. Може довше засидяться на місці. Шахти потребують трудящих та роботящих людей, а ми такий люд і є...

— Ваш старший видно втомився... Вже з таких років мусить по світу тинятись. Боже, наш Боже, і до чого все це іде, і чим усе це закінчиться?.. Та ви не встидайтесь, добре підкріпіться, відпочиньте... — бідалась господиня.

— Спасибі, та ми тішимося, що ніч серед степу не застала, а в хаті вже якось легше ніч перебувати. Як то добре, коли маєш свій дах над головою.

— Сьогодні він не надто певний.

— Та що порадиш, коли знову на нас лиха година напала.

— Нехай йому, тому лиху, грець та ще й печена редька. Краще добре відпочивайте, та з новими силами возьмемось до нових діл. — вмішався в розмову господар, а потім додав: «Що товаришу мій дорогий нам залишилося? Надія. Лише вона одинок». —

— Та що тут й говорити...

— Так нехай же вона буде нам доброю поведатorkою.

—о—

У кімнаті повно соняшного світла. Під вікном сердито гарчить пес. За вікном невеличке подвір'я. Зрідка молоді овочеві дерева. Я вийшов в сіни. На порозі сиділа мати, забавляючи малого. Він радісно усміхався до неї.

— Виспався? — звернулась вона до мене, коли Івась повернув голівку в мій бік.

— Та так.. Ноги ще болять.

— Мене всю втома також виснажила. Та це все мине, а на щастя й добрі люди трапились. Тепер можеш відпочивати собі досхочу. І ноги перестануть боліти, і втома мине... Іди та подивись, чи не іде вже наша добродійка. Прохід вилікує твої ноги... Розійдуться і зовсім добре будеш почуватись.

Я так і зробив... За тином побачив господиню, яка щойно завершила із-за невеликого ліску. Наблизившись до мене вона запитала: «Як же тобі, сину, спалося? Відпочив?»

— Добре. Спасибі вам. А ноги ще трохи болять.

— А мама де?

— Малого забавляє.

— То добре, що не завдає собі зайвих турботів. Сьогодні не треба бути занадто несміливим, бо пропадеш, як роса на сонці... Цей пакетик для тебе... Не соромся.

— Та я...

— Бачу, що ти, сину, соромливий, а це хороша прикмета серед хороших людей... Та що це я. — сказала вже на ходу, і подалася до хати.

Мені хотілося знати, що вона принесла малому, і я став коло фіртки.

— А це вашому Івасеві.

— Не треба себе на зайві витрати...

— Та які там витрати... Даруночок на здоров'я нехай носить... Ваш з моїм вернуться пізніше. Може вистарають працю у тій самій шахті, де й мій працює. Воно не так то й близько, але ближче, як до тієї, де робив перше. Звідси вашому буде яких п'ять кілометрів. Літом ходити звідси до праці не так то й прикро, як чоловік навикне. Гірше зимою. І тяжко по снігу іти втомленій людині, і страшно, і небезпечно. Найгірше в снігові бурі й завірюхи. В такі дні тяжко переживаю, коли трохи запізнився. Чекаю, виглядаю, а зловісні думки так і снуються гадиною... Страх не раз такий візьме, що не знаю, де себе подіти, як лихові зарадити, та на Господа Бога всю надію покладаю.

— А до містечка не пробували...

— Спочатку хотіли там влаштуватись, та надійли обіцянки... Вирішили «тимчасово» тут. А воно, те хвилеве, стається сталим місцем.

— Така скрута з мешканням?

— Дуже тяжка. Завжди обіцяють. Та ми вже більше й не питаємо. Знайшлися добрі люди. Як великі морози та сніговії, то мій перебуває в кумів. Та бувають несподіванки. Виглядає хороша погода. Чоловік з доброю вірою в дорогу, а на серед дороги де й буря візьметься. От тоді я вже від страху мало що нервово не захворію.

— І як ви з таким тягарем дали собі раду?

— Напевно не дала б ради, та на щастя трапився чоловік з нашого села. Підвіз нас, мене і сусідку, аж до її двора. А звідти зовсім недалеко... Треба привикати, а не привикнемо — амба. Та може воно колись поправиться. Хто його знає, що буде завтра...

— Звідки нам знати.

— Ну то ви відпочивайте, а я почну поратись. Як наші вернуться, то не за порожний засядемо стіл...

Вже сонце піднялось високо над селом. Тіні тополь зовсім помаліли. З поля злегка повівав вітерець. З шляху видавалося, що недалекі хати входять у землю. Зблизька було видно, що хати розположені вздовж яру, по обох його берегах розкинулося село. Ряд хат, що йшли в поле, видавались тонкою ніжкою літери «т». Західний берег був крутішим. За ним здавалося зненацька уривається поле, та врізується у небозвід. У самій долині протікала річка. У деяких місцях текла воно бистро, витворюючи дзюркотливий звук. Над річкою розкішні зелені дерева, а вище них невеликі сади. Все це не давало ніяких поводів говорити «сухий яр». Та селяни назвали його, і село, «Сухим Яром».

З «нашого» боку картина видавалась гарною. Високо у небі жайворонок. Десь у сусідстві підпальомкали перепелиці. Свою мелодію виводили ко-

ники-стрибунці. З поля доносився аромат різно-квіття. Заслухався у цю незвичайну мелодію, а вона й зовсім мене заколисала... Коли прокинувся... На землю спускалися сірі сумерки раннього вечора. Із-за західнього берега Сухого Яру промінювали червонаві промені заходячого Сонця. Ось вони ледь-ледь проникають поміж верхи зелених шат і уламками, неначе довгими витягнутими руками, торкаються вершка стріх...

— Де це тебе носить? — зненацька донісся голос мами.

— Дивіться, мамо, як там сідає Сонце...

— Ти мені більше так довго не барись... Ходімо скоріше поки тата нема, а то сваритиме...

Він й справді скоро після цього прийшов з подарем з міста.

— А ми думали, що вас там міщанки вкрали... І деж це ви так довго були?

— Хіба неправду я казав. Моя завжди перша мусить знати, як і що. Та нехай вже буде як вона бажає. Ти нам подай щось кинути за зуба, а ми розповімо, як нам вдалось полагодити наше діло...

—О—

Від того дня почалося життя ще однієї родини шахтарів. Кожного дня ішов батько до праці видобувати «норму», як він казав. Пізнього вечора вертався до дому. Був змучений, знесилений, спраглий і голодний. Ми тішились його приходом. Раділи, що він знову з нами. А коли часом трохи пізніше приходив, тоді сумували за ним; а коли він знову появлявся, то радість нам приносив. Тоді забували ми про пісню шахтаря:

Шахтьор в шахту скусається

З білим світом прощається.

Прощай, прощай білий світ,
Повернуся або й ні.

Спускала, яка каже пісня, кожного дня «клеть» шахтарів в шахту. Там вони видовбували вугілля. Нерідко при цій праці їм траплялись дуже сумні випадки. Ставався обвал лави, який калічив або завдавав смертельних ран робітникам. Клітка витягала ранених, покалічених або й мертвих. Ніхто над ними дуже не уболівав, хіба лише родина. Може це тому, що такі нещасливі випадки траплялись майже щодня, і шахтарі до цього «привикли». А тим часом життя йшло своїм шляхом.

Спочатку ми з страхом слухали батькові розповіді про пригоди на праці у підземельних лавах, які ховали в собі чорне золото — вугілля. Та щоб цього страху нам не завдавати, скоро батько перестав розповідати про те, що траплялося на праці...

Літо минуло скоро. Поблизу не було моїх ровесників. Я досхочу проводив час у полі, серед квітів, пахучих трав та співучих птахів. Птахам кривди не вільно робити, бо це гріх; не можна цих безборонних істот нищити чи руйнувати їхні хатки. Майже щодня наказувала мама. А маму треба слухати, якщо хочеш бути славним сином...

— А як ти якось зненацька вдариш ногу або на колючку станеш, або уріжишся, чи тебе болить?

— Болить.

— Так і пташці болить. Вона також жива і хоче жити, як і всі ми.

Це було таке переконливе, що годі було не погодитись з наукою мами.

Настали осінні дощі. У такі дні не можна було бути вільним, як пташка. Приходилось вкорочувати час в хаті, а в погідні хороші дні — у подвір'ї. У ці дні й батько був веселіший, а як були

дощі, тоді він мав невеселий вигляд. Мокрий до кісточок, пригнічений, нічого здається не було йому миле. Увічливі привіти, спроба жартувати, все це не могло приховати його невідрадного становища шахтарської сірзні.

Інші не мали сильної волі, і намагалися втопити ту сірзну в горілці. Ще інші грали в карти. Програвали все. Та на цьому не кінець. Мало яка гра кінчалась «на сухо». Той, що програвав майже завжди пробував вирівняти чимось перед своїм суперником. Звичайно у таких випадках були рукопашні битви, а коли вони набирали неугамованого люття вершка, тоді йшло в рух все, що попадало в руки. Нерідко це були ножі. Обкривавлених, порізаних і пошматованих залишали переможці, як казали, на проізвол судьби. Не одному ця судьба кінчалася вічним обіймом смерти...

Не легкою була шахтареві зима. У великі завірюхи та дні сильних морозів мати хвилювалася, чекаючи батька. Нерідко я їй дотримував товариства. Але дуже рідко коли дочекався батька. Сон був сильніший за цікавість, чи бажання сказати татові «добрий вечір»...

Надіялись на краще з приходом весни. Чекали ми її з великим нетерпінням....

Та одного дуже морозного вечора ми не дочекалися нашого опікуна. Мати не знала як поступити, що зробити, як вийти з тяжкої ситуації, і все плакала, мучилась і страждала. Господиня її потішала як тільки могла, переконуючи, що нашому батькові нічого не сталося.

— Напевно не наважився в таку негоду йти так далеко. І тому мусів залишитись у знайомих ночувати. Хто ж міг знати, що так раптово зміниться погода, настане такий сильний мороз?

— Та щось моє серце інше віщує. — горювала мати.

— Кажу вам, що ви зайво завдаєте собі горя.

Не менше, як господиня, намагався потішити нас господар. Обіцяв поїхати з сусідом до містечка, та все докладно розвідати вже на світанку, або як лише погода полагіднішає. Мати трохи заспокоїлась, а може це так здавалось, може вона душила в собі душевні болі, щоб заспокоїти нас.

На радість нам усім пляни господаря виявились непридатними. Поки всі бідкались і журились, справа розвивалась інакше...

— Ви певні, що це той двір, де ми маємо завернути?

— Якщо хочете закластися, то можете напевно програти. Хочете? — донісся знайомий голос.

— Це він! — майже на ходу сказала мати, і кинулась на двір. Всі за нею, а я протираю старано замерзле вікно, щоб скоріше за всіх побачити, хто там такий...

— Все добре. Не журіться, не завдавайте собі жалю, — відповідав на ходу тато, крокуючи до хати. — І ти також ще не спиш. То з тебе таки буде козак, — жартував тато, беручи мене на руки міцною рукою, а друга була нерухома...

— Що сталося? Як? Коли? — знову майже в один голос запитали всі. Батько відповів по старій звичці: «Стара, подайно нам щось гарячого!»

Жарт жартом, але всім хотілось знати, що сталося? Де він так довго забарився?

— Обвал, люди добрі, стався обвал. Це явище досить звичайне у нашій робочій дійсності. Засипало частину лави, бо не витримали дерев'яні підпори, з яких вона зроблена. У таких випадках завжди хтось постраждає. Найближчі шахтарі спішають

на поміч. Помагають як тільки можуть. Часом бувас, що знову десь затріщить, зашумить, загуде... Хтось з тих, що помагали, потерпить. Та щоб то люди робили, якби всього боялись? Можна, наприклад, упасти з вишні, та назавжди розпрощатись з цим світом. Як комусь смерть призначена, то вона знайде його і в дома. Чому ж тоді так перейматися?!

— Така вже людська вдача.

— Та це не значить, що не треба бути обережним. Ви мене зле не розумійте. Але як комусь біда в хату прийде, то тоді треба старатись її позбутись. Це далеко корисніше, як зайва розніженість.

— Що не кажи, а ти таки непоправний... Воно добре себе потішати, але як лихо скоїться...

— Не будемо, товаришу дорогий, більше про нього говорити. Спасибі, що розраджували моїх.

— Потішали як тільки могли. Та й самі потерпали. Нехай такого більше нікому не трапляється. Скільки то людина натерпиться у житті.

— Багато чого мусимо терпіти. Така вже наша доля...

— Ну то ми вже більше не будемо вас затримувати. Нехай же все буде якнайскоріше добре.

— Спасибі. Доброї вам ночі.

Як залишились ми самі, батько сказав, що лікар дав йому досить часу для лікування. Тим часом й весна буде близько. З нею може щось радісне завітає до нас...

II.

Настала весна. Батько все ще лічився і ходив до лікарні, бо лікар радив ще трохи почекати. Треба щоб кість зовсім виздоровіла, бо якщо вона дає про себе знати, то не все щось там заразд. З лікарні кожний час батько навідувався до начальства в справі помешкання. І все діставався лише обіцянки... Аж одного разу вернувся з радісною вісткою.

— Ану вгадай, що могло статися?

— Вилікувався, і лікар послав до праці.

— Це вже скоро буде, та не воно аж таке цікаве. Є щось інше... На що ми вже....

— Довго чекаємо? На квартиру.

— Уяви собі, що з обіцянки стала дійсність... Не розпитуйся, а в дорогу збираймося. І то скоро, а то ще роздумують.

— Цього я таки не чекала.

— А от бачиш, що довго чекане збулося. Не треба часу гаяти, і вже починати збиратись в дорогу. Десь позавтра і вирушимо.

Новиною всі радуємось. Господарі також тішаться. Через нас мусіли тиснутися у малій хатині. І ось прийшов час, що вони матимуть її для себе, для своєї вигоди...

Прийшов давно жданий день. З самісінького ранку всі на ногах. Довго і сердечно прощаємось з господарями... Випровадили нас аж за село...

Ідемо утоптанною сільськими возами дорогою і все на схід сонця...

Недалеко залізниця. Підійшли до моста і сіли перепочити, а перепочивши, знову рушили в дальшу дорогу.

За мостом ми побачили великі плантації. На них працювало багато людей.

— Для кого вони садять оте все?

— Для радгоспу.

А що це «радгосп» хотів я запитати, та зненацька уздрів велику будову, що нагадувала великого гриба. Показуючи рукою на неї, я спитав: «А що то таке?»

— Водокачка.

— А для кого вона качає качат?

Батько усміхнувся. Помовчав, а потім пояснив.

— Водо — то значить вода. Машина тягне воду по руках у той великий бальон, а звідти вона розходить ся рурами до хат, чи спеціальних кранів на відкритих місця, якими користаються скупчені по великих домах люди. Від цих кранів вони носять воду до своїх мешкань.

— В нашій хаті буде такий кран?

— Ні, але він є недалеко того великого дому, в якому ми будемо жити.

— Далеко ще нам до того дому?

— Не дуже... Хіба ти вже втомився?

— Трохи.

— Кепський з тебе ходака. — зажартував тато. — Я думав, що з тебе буде козак. Вони аж до греків ходили і не скаржилися... Та коли ти дуже хочеш знати, то скажу. Як тільки минемо башню, ту водокачку, зараз же сядемо і знову відпочинемо. Згода?

Я кивнув головою, мовляв, згода, і приспішив ходу.

Нарешті ми вже навпроти водокачки. Батько поклав клунки. Мати розстелила рядно, взяла малого, а потім запитала мене.

— Втомився? Не дуже? То з тебе таки буде козак. Терпиш, але не нарікаєш.

— Не тільки козак, а й один з найвизначніших з-поміж сучасних їхніх нащадків.

— Дай Боже! Тоді не буде таким бідолашним як ми. Не ходитиме і не проситиме ласки... Ще не так давно були зразковими господарями, а тепер...

— Не згадуй, любя, про те, що пропало... Тепер думаймо, як в нових обставинах стати на ноги, не датися злорадам знівечити наше життя до решток.

У цей момент дав про себе знати Івась, і всі звернули на нього увагу. Він якось дивно дивився на нас, ніби розпізнавав. Як мати заговорила, він усміхнувся. Коли тато або я просили його до себе, він ховав свою голівку за мамину... Та на розваги не було часу...

— Мусимо поспішати, — сказав батько, підводячись, а ми за ним...

— 0 —

— Як там у тебе, «стара», з полуднем? — запитав батько, витираючи від поту чоло.

— Якщо зробили стіл, то можна й перекуску зробити.

— Щойно взялися за нього.. Та може ми перше його кінчимо, а тоді...

— Стіл буде нічого собі. Чи не так? — запитав мене батько, і не чекаючи відповіді додав: «Він служитиме за два: один для того, щоб було де їсти, а другий, тобто цей же самий, для того, щоб ти мав на чому писати та читати. Ти будеш добре вчитися, слухати науку вчителів?»

— Не знаю. Може...

— Не може, але таки треба добре вчитися. Нині світ належить грамотним. Не забувай цього.

— Добре.

— Ну наш стіл вже готовий. А як ти з полуднем.

— Якщо так, то будемо споживати, що Бог дав.

Батьків помічник не давався два рази просити. Довго не сиділи за полуднем, бо ще мусіли одну річ зробити...

Обширний, тяжкуватий піл на хресних ногах виглядав огрядно.

— Це для вас.. Для нас маємо отримати від мого доброго товариша. Він має незабаром прибути з тим даром...

Квартиру «умеблювали». На ліжку і піл поклали матраси з кукурудзяного листа і застелили ряднами, стіл залишився таким, як його змайстрували, але він зовсім підходив до пролетарської «обстановки».

Невеличке подвір'я почистили. Сарай вимили і побілили вапном. Плита в ньому була стара, але варити на ній було ще можна. Вздовж стіни широка лавка. Вона покищо служила за кілька меблів: за стіл, за ліжку і за стільці.

Так ми влаштувались на новому місці. Життя пішло своїм монотонним шахтарським ритмом. Мати доглядала нас. Батько працював в шахті. Здавалося, що вже так ітиме пролетарське життя.

Аж тут сталося щось таке, що сколихнуло все.

Хліб і інші харчові продукти почали видавати шахтарям пайками.

Люди боялися гіршого. Повторення 22-23 років.

Скоро після цього наша родина збільшилася. У нас замешкали оба батькові брати і його мама. Кімната стала тісною. Один з них мав сім'ю. Втікли

від голоду до нас рятувати своє життя. Не тільки кімната, але й повітка переповнена людьми.

Кусник хліба був для нас солодшим за мед. Недоїдання стало буденним явищем. Ми, діти, не могли ані розуміти, ані витримати голодових мук, і увесь час плакали і просили їсти...

Часом я з сусіднім хлопцем наважувалися піти, щоб зустріти батька. Та доходили лише до комбіната. Тут коло смітників пожадливо шукали їжі голодні безпритульні діти. Вони рилися як щенята у викидьках, а знайшовши щось — зчиняли бійку. Штурхали один одного, видаючи у «щасливця» з рук знахідку. Він не давався, тоді на нього кидалися всі. Починалася завзята боротьба, і в ній тяжко було розібрати — хто ж має ту знахідку. Найдужчий відбіг на бік, решта за ним. На землі лежить окровавлений вже не хлопець, а скелет. Із скривлених уст капас кров, а в запалих великих очах застигли сльози. Лежить і ані пари з уст, лише ледь повернув очі у нашу сторону. Нас зауважили інші. Ми почали відступати. В цей час з комбінату вишло двох міліціонерів. Безпритульні кинулись тікати. А ми ї собі дали ногам волю...

— Ти де був? — питає нагнівана мати.

— Ходив зустрічати тата... Їсти так хочеться... Не можна ж без нього починати свою порцію юшки.

— Іди до своїх. Он вони там вигризують мякуші з бараболяного лушпиня... Скоро вже вернеться тато, тоді дістанете свої порції.

Беребираємо лушпиня. Воно ніби й справді не погане на смак. Та його з кожним днем все меншало й меншало, аж поки не стало зовсім.

Холод робив своє. Квартира стала своєрідним гробом. Мало хто ходить. Нема сили. Лежать поком на підлозі. Лише батько і дядина Катерина ще

якось пручаються. Заробленим пайком намагаються утримати при житті решту пухлих і немічних з голоду.

Івась також лежить пухлий. Вже не мав сили говорити. Він лише мимрив щось собі під ніс. На його дитячому личку вирисовуються страшні риси болю й страждання. Мама дивиться на нього великими переляканими очима; з них самочинно течуть сльози, але з уст не чути ані слова. Маму також тяжко пізнати.

Прийшла черга і на мене. Нема більше сили. Лежу поруч Івася. Мене так щось страшно мучить в животі. Все болить. Голова крутиться як тільки хочу підвестися та сісти. Боюся дивитись сам на себе... Лише шкіра і кості.

Одинокий дядько давав про себе знати. Він часто «бродив», як казала бабуня, вигукуючи: «Куди ви забираєте борщ з сметаною. Віддайте мені борщ... борщ з грибами... Мамо, мамо, де ви сховали мамалигу з молоком?.. Я так хочу їсти. Ось я сам... І він намагається підвести голову, але вона знову падає на постіль... Я лечу... Там сила-силенна качок... Дивіться, яка сита... Пражте її, а до неї... бабку з сиру та з узваром... Та скоро... Я так зголоднів... я так хочу їсти... Дайте мені їсти... Нема бабки?.. то дайте вареників або голубців... або пиріжків з м'ясом... Та чого ви нічого не даєте. Навіть холодцю жалуйте... і паршивенького оселедця жалієте своєму синові...».

Бабуня увесь час бідкається коло нього, а коли приступ доходить вершка, тоді давала йому трішечки юшки зробленої з хліба. Він на деякий час заспокоювався...

Один такий приступ був ознакою його кінця. Помер дядько. Померло його двоє дітей.

Уцілілі почали поволі приходити до себе. Найстрашніші голодові дні минули. Та внедовзі сталося знову нещастя. Одного дня забрали нашого тата. Ніякі мольби і благання не допомогли. Мама з великого горя тяжко захворіла. Її разом з немовлям забрали до лікарні.

Наймолодший дядько з бабунею пішли десь на села... Квартира спорожніла. Залишилося нас троє: дядина, Івась і я. Стало тихо. Від раня і до пізньої ночі чекаємо на нашу опікунку — шахтарку дядину Катерину.

Сидимо коло плити, а свічка блимає на столі. Нам стає страшно. З ломаного світла утворюються якісь страшні потвори. Малий ховається під піл, намагає рядно аж до підлоги. Я й собі за ним. Виглядаючи із-за рядна, я потішаю, вмовляю в себе: «нічого і нічого в хаті нема»...

— Не вірте нікому. Як хтось появиться коло фіртки — негайно тікайте до хати! — наказувала нам кожного ранку дядина. І як тільки хтось появлявся коло фіртки, ми негайно втікали з подвір'я у сіни, засуваючи їх ретельно великим засувом. У грудях хутко б'ється серце. Крадькома заглядаю у щілини і... німію, як невідома особа відчиняла хвіртку і прямувала до сіней. Моєму страху ніби нема меж. Від нього ми не раз не пізнавали голосу дядини, коли не могли переконатися, чи то дійсно вона стоїть за дверима у темну ніч.

Мати. Де вона і чи скоро виздоровіє? А як там наш найменший братчик? Я часто питав про них, та дядина нічого не могла сказати. Маму ніхто не мав права бачити. Вона була смертельно хвора. Її взявся вилічити головний лікар лікарні. І ніхто не смів його наказу порушити.

Та одного літнього дня дядина нас вразувала.

— Можете бачити маму. Працює у лікарні одна наша знайома і вона назначить час, коли ви зможете піти туди і побачити маму. Підете з сторони саду, щоб ніхто не бачив. Розумієте?

Я з нетерпінням чекав того дня, коли дістанемо дозвіл іти.

Дочекались дозволу. Ідемо з малим і питаємо, де лікарня. Дехто дивувався, чому нам захілося бачити лікарню. Та коли я розповідав, що нас заставляє шукати за нею, то не дивувалися, лише співчутливо розказували, як найближче дійти до лікарні...

— Боже мій милосердний, скільки то нині таких бідолашних шукає за мамою. А чи знайдуть колись?.. Бідні мої дітки. Я вас трохи проведу, бо мені трохи по-дорозі. — відповіла одна з запитаних жінок. Вона хотіла взяти малого на руки, та він почав плакати.

— Не бійся, не бійся, — заспокоювала вона його. — Вже напевно забув материну ласку і пестощі... Ну то іди з братом, тільки не плач.

— Наша мама дуже добра.

— Авжеж, синку, кожна мама для своїх дітей мов янгол ласки.

Незнайома привела нас майже до самої лікарні. Попрощала сердечно і пішла у своїй справі.

Довго ми тинялися під вікнами лікарні, але у них нікого не бачили. Вони були високо від землі. «Ще раз, Івасю, перейдемося, а потім вернемося до дому» — потішав я малого, якому вже вкучилось ходити. Та цей «ще раз» був не зайвий. В одному вікні ми побачили якусь жінку. Вона плакала, киваючи нам рукою. Ми також заплакали. Та чи це була наша мати? Не знаю. Чия вона не була, а нам її стало дуже жаль... То стояла тінь, підпершись на

палицю. Глибоко запалі очі робили страшне враження. Замість розкішної коси — коротенько підстрижене волосся. Замість рум'яних щік — дві випуклі щелепи. Згодом постать заворушила устами, але ми не чули ані словечка. Все це тривало коротко. Раптом появилася якась жінка у білому, взяла маму під руки і повела, а нам кивнула рукою, щоб ми забирались геть.

Коли ми розповідали кого бачили, дядина мовчала, тяжко схлипувала, рясні сльози текли по її молодому, але вже вимученому і зморщеному обличчі. По деякому часі вона ледь видушила із себе: «За що вона бідолашна так тяжко страждає?», — і заридала на повний голос, а ми за нею.

— Не плач, Катрусе, — обізвався рудий сусід, що звідкись раптом появився на порозі.

— Не можу стриматися. Серце так болить, так тяжко, що, здається, найокаяніший заплакав би. І за що ми так мучимось? За чиї провини тяжко терпимо надлюдську наругу і зневагу?

— Не уболювай так, Катрусе, бо цим лихові не зарадиш, — потішала сусідка.

Дядина утерла сльози. Замовкла, дивлячись у якусь далечінь. Сусіди почали розповідати про новини дня. Дядина здається їх не чула. Задивлена, вона мовчала. Нічого, здається, не було їй миле, нічого не цікавило, жити не хотілося, така була сповірена в усьому...

—о—

Минуло літо. Настали холодні дні. За ними і зима прийшла. А з нею ті самі довгі самотні вечори. Я пильнував вогню, не даючи йому згаснути. Вугілля чимала скринька коло плити. Деякий запас був у сінях. Коли випадково задрімаю, а вогонь пригасне, тоді негайно підкладу кілька кусників су-

хого дерева і багаття знову в повній силі. Сиджу і дивуюся, як воно так скоро пожирає все, і дрова, і вугілля. З дерева залишається лише порошок, а з вугілля кусники розжареної маси. Вона жевріє так довго, як довго діє сила полум'я. А коли вона зникла, маса скоро вихолоджувалася і жужель вже не грів...

Довгими видавалися зимові дні й вечори. Ми часто згадували маму.

— Видужала, чи ні, чи скоро прийде до нас?..

Весною ми знову навідалися до неї. Цим разом у вікні усміхалася до нас зовсім інша жіноча постать. Лице бліде, але вже видно його овальні контури, очі приємні, уста виповнилися і виглядали зовсім нормальними. Вона видно хвилювалася, бо хоч усміхалася, але з очей текли сльози. Мати щось питала, але ми не чули нічого. А до вікна близько підійти не могли, бо тоді не було її видно. Та нашій утісі був короткий час. Знову прийшла якась жінка і забрала нашу маму... Повернулись до дому веселі. Тішилася і дядина. Казала, що вже скоро пустять маму з лікарні, і тоді буде нам краще.

Ранньої осені наше бажання сповнилося. Маму виписали з лікарні з умовою, що лічитиметься дома. Пришкандибала вона на костирах. Прийшла й зажурилася. Треба було якось улаштувати наше життя, бо дядина не могла цілий вік нами опікуватися. Почала мама ходити й клопотатись за нас. А тут вже і найменшого привезли. Ми раділи, але він нас чужився. Скоро після цього прийшов наказ звільнити квартиру. Не допомогли ніякі прохання. Не допомогло й те, що у квартирі мешкає шахтар — дядина...

Призначили нам мешкання на другому кінці міста — у стандартних домах. Кожний такий дім

складався з восьми квартир, а квартира — це дві маленькі кімнати, вузький коридорчик і двометрова спільна кухня. У такій квартирі мешкало дві родини. Таких квартир було вісім, у яких мешкало шістнадцять родин. Половина із них на другій підлозі. Ми дістали цей «дах над головою» завдяки дядині, бо вона була шахтаркою з довгими роками робочого «стажу».

Найменший вічно хворував. Найбільше він любив бути зі мною. Коли я вертався зі школи — Андрійко не відлучався від мене. Він був дуже блідий, немічний. Зробив я йому возик, з якого він не злавив аж поки його не брав у свої обійми сон. Мати трохи набралась сили. Почала ходити по селах, щоб придбати кращих харчів. А тим часом Андрійко все більше й більше занепадав на силі, хвороба немилосердно його мучила. Усім було видно, що його дні полічені...

Маленьку труну занесли й закопали за рудною горою, що з кожним днем росла і росла від свіжо насипаної руди, яку безперерійно вивозили із шахти вагонетки. Гора вищала і ширшала, а ширшаючи засипала найближчі могили. Так гора все більше і більше закривала собою цвинтар.

Вернулися з цвинтаря й довго розмовляли про Андрійка...

— Пора вже відпочивати, — сказала дядина. — Завтра знову цілісінський день треба тяжко працювати, щоб від того навіженого бригадира не дістати виговору. І де він такий клятий взявся на мою бідну долю? І коли вже настане той час, та година, коли нас ніхто не гнатиме як наймитів? Та чи й буде? Та чи й доживемо ми до того дня, чи ще порадує нас доля? Де ж вона так довго забарилася ота так побажана доля-воля?

Дядина мала свої щоденні клопоти, а мама свої. Вона все міркувала, все плянувала, щоб не датися лихові верх узяти. Кидалася на всі сторони. Пригадувала всіх знайомих і всіх добрих людей. Її налегливі клопотання не пішли на даремно. З муками і сльозами виклопотала допомогу. Допомога скупа. Тридцять три «рублі» на місяць. Незавидна сирітська допомога. Вистачало буквально на хліб і цукор. Решту найнеобхіднішого треба було якось дістати.

— Оце все, що я могла виблагати для вас, мої любі. Не нарікайте на мене немічну. Склянка молока, яйце, кусник м'яса чи сала — все це дуже рідкісне в нашому щоденному житті. Та бачите самі, що нам на більше нема ніякої надії... Я вже ноги відходила, а бачите, що ледве на хліб вижебрала. На щастя залишили нам клаптик землі, а то не знати, чи вижили б... Кажу це вам, мої любі, щоб ви розуміли. І ще одне прохаю вас: Вчіться. Будьте грамотними, то легше вам буде в житті позбутись злиднів.

— Я стараюся вчитися. Та цього мало. Казала лікарка, що треба добре відживлятися. Недоживлення погано відбивається на здоров'ї і на навчанні. А воно з кожним роком все тяжче й тяжче.

— Знаю. Був у мене керівник вашої кляси. Я йому розповіла про наші злигодні. Казав, що візьме це до уваги. Просив, щоб ти цілу відпустку відпочивав, набирався сили. Шкода, щоб добрий учень був примушений кидати школу.

III.

— Війна! Війна!.. Фашисти напали на нашу країну. — подав радіовузол по всіх своїх голосниках. Ця новина сполохала, насторожила, перелякала, ніби магичною паличкою привела всіх нас в остовпіння. Ми вірили й не вірили. Здавалося, що це якийсь грубий жарт. Та це не був жарт... Як було заповіджено, увечорі має говорити найбільше начальство. Чекаємо... Заговорили з Москви начальники компартії. Сумнівів уже не було... Вони розмалювали німецьких фашистів найчорнішими фарбами, представили їх у виді найогидніших ненажерливих акул і душогубів. Це наводило в наших юнацьких серцях страх, непевність за завтра.

У школі, у міських установах, у магазинах, на вулицях зневіра й переполох... У школі робили поширення кляс, забирали вчителів до армії, а хлопців з старших кляс вербували до Дніпра копати окопи. З міста всі чоловіки мусіли йти на війну, обороняти ще не забрані землі... Запроваджено карткову систему продажі хліба та інших харчів. Це викликало невдоволення серед населення.

— От біда на нашу голову. Що тепер буде?

— Кому це відомо?.. Ти дивись, яким скорим темпом котиться по наших землях чорна схастика німецьких фашистів. Кажуть, що німецькі нацисти — це варвари. Варвар — це страшне й жахливе слово.

— Про це нам часто говорили... Та ми ніякої вини за собою не маємо.

— Напасник та ще й варвар у цьому розбиратись не буде.

— Не говори так, бо ще більше страху завдаєш.

— Це не мої слова. Так нам кажуть... А нам звідки знати, як воно насправді є?

— Мій тато каже, що найгірше буде тоді, як залишимося без ніякого прохарчування.

— Дива у цьому ніякого. Місто живе з доставки харчових продуктів. А хто їх тепер доставлятиме усім нам? Якщо так далі триватиме війна, то не знати, хто й що залишиться чи вціліє..

— Здоров Миколо. От добре, що ти прийшов. Розповідай, що там радіо говорить.

— Виглядає, каже свої коментарі тато, що не все впорядку на фронтах... Майже ніякого спротиву ворогові. Це може викликати паніку, а з нею й хаос незабариться показати свої сили знищення.

— Та ти так нас не лякай.

— Яке тут лякання...

— Ти був нині у школі? — перевела Надя розмову на іншу тему.

— Так. Але там майже нікого не було. Сказали, що вона на деякий час закривається... Мій тато каже, що в місті серед начальства велика паніка. Багато з них вже покинуло місто. У поспіху беруть найважливіше, а що не можуть взяти — нищать.

— Це погана прикмета.

— Та ми тут, як каже мій батько, маленькі піхотинці на великій шахівниці, якими бавляться великі потуги, виставляючи цих піхотинців на найнебезпечніші місця. Туди, де смерть майже неминуча.

— Іду я... Якщо буде щось нового, то дам знати, як завжди.

— Та й мені пора подивитись, про що турбуються мої.

— Що там Миколине радіо каже?

— Нема нічого доброго... У місті майже безвладдя. Кажуть, що залишилися лише спеціальні відділи міліції з особливими завданнями.

— А яку Надін, той старий лис, ворожить погоду?

— Дуже похмуру й неспокійну, яка може все понівечити або понищити.

Про вовка мовка, і вовк тут. У місті почалися здійснюватися завдання спецвідділів. Вибухи і зриви наповнили все місто. Це вибухи від зриваючого динаміту, який висаджує в повітря все, що тільки дасться: шахти, водопроводи, зернопункти, товари, запаси харчів, засоби комунікації. Нищать, щоб не залишилось ворогам. А населення? Хіба воно також зачислюється до категорії «ворогів», а може воно вже комвладі непотрібне?

Виглядає що ні, бо ж його, те бідне шахтарське населення, залишили без нічого. Навіть без води.

Тим часом німці «перефорсували» Дніпро. Знову покотилася свастика далі на схід... Через деякий час у нас появилось італійське військо. Машерують вздовж зірваної залізниці. Грабують близько неї положення мешкання шахтарів і колгоспників. Беруть все, що на очі потрапить. Дехто скубе напівживу курку, дехто якийсь клунок несе, ще інші хатні речі. Були й такі, що шукали коней, примушуючи людей відчиняти все, де на думку італійського вояка могла бути худоба. Ця армія не зупинилась ні на одну добу, а тому ми не так довго мусіли терпіти їхню дику поведінку...

Після цього почали непомітно показуватись ті, що їх наскоро брали копати окопи чи до армії. Багато з наших молодих товаришів по школі вернулося до міста. Деякі з них загинули в час воєнних операцій, декого поранено або покалічено. Їх рятували місцеві люди як тільки могли. Ті, що повернулись розповідали про тяжку працю і погане відживлення або й брак його. Багато погинуло худоби, яку гнали у запілля. Гинули корови, коні, вівці, свині, гуси, але ніхто не мав права до цього «державного товару». Воно пропадало, але голодний вояк чи «укріпительная» сила Дніпра не сміли ним рятувати своє життя.

І ось всі учілі, цивільні й військові, малі й старі силою обставин опинились перед пекучим питанням: як жити, як бути далі?

IV.

— Бачиш сам, як воно є. Навістила нас знову нужда. Харчів обмаль. Дістати їх нема ніякої можливості. Люди визбирали всі недогарки з згорілих зернопунктів. Та їх не було багато. Найбільше цього добра могли набрати лише місцеві, де ці пункти були. А такі як ми, що живуть далеко від них, мусіли з великою бідною один з перед одного збирати дуже бідні залишки. Їх у нас мало. Не знати, чи вистачить до березня. Мусимо якось вийти з цієї тяжкої ситуації, щоб нас знову не спіткав голодний 1933 рік. Дядина іде до своїх у село на Ум-ину. Є там моя сестра, а твоя тітка. Іди до неї з дядиною. Розкажеш, яка коло нас нужда. Тільки потепліє, ми з малим прийдемо також. Як справи налагодяться, ми з нею якось погодимось щодо цього, що дасть нам сердечну руку допомоги в ці прикрі для нас дні. Не будемо в довгу ні на копійку. А тим часом, мій любий, нехай тебе Господь Бог супроводить Своєю ласкою й милосердям. А моє материнське благословення нехай буде тоді ясною зорею на твоєму шляху...

— Не плачте. Ми з дядиною не пропадемо. Не пропали до тепер, не дамось і нині... Слухай Івасю маму. Пильнуй її, бо це єдиний скарб, яким нам залишився. Добре?!.. Плакати такому славному й доброму хлопцеві не личить. Не будеш більше?!.. Спасибі тобі, мій дорогий... Ми скоро знову будемо разом... І ви, моя люба мамо, вибачте й простіть, якщо колись чи чимось провинився перед вами.

Останні поцілунки... Прощання. Мимоволі на очі тиснуться сльози, стікають по обличчі. З великим болем в серці виходимо з дому.... Поволі віддаляємось. З жалем дивлюся на знедолену маму, одинокого брата, який вже встиг набідитись разом з нами. Він ще такий юний, а вже стільки пережив... Ось вони зникають з видноколу. Ми повертаємо вулицею новопоселення. Тут трохи менше дошкуляє холодний вітер...

Ідемо мовчки. Поруч Надя, її тітка і моя дядина. Це останні хвилини нашої юнацької дружби. Минули «новоселку». Стали попрощатись. Серце міцно б'ється. Удари його видаються такими сильними, що здається, що воно ось-ось проб'ється крізь грудну клітку і навіки тут залишиться.

— Прощай. Може ще доля... — і з голубих очей ринуть сльози.

— Не плач, Надю, не треба так хвилюватись. Може ще не всьому кінець. Якось ця воєнна завірюха втихомириться. Спирнемося. Відвідаємо один одного...

— Серце інакше віщує... Розмете, рознесе, розкидає вона все, що й сліду не стане... Ти не можеш уявити, як тяжко розлучатися з істиним другом.

— Все це лише тимчасово. Повір, Надю, що це триватиме короткий час...

— Ні, ні... Ми тільки потішаємо себе... Заморозить злорадна сувора метелиця ніжну троянду нашого юного чистого... — і не доказала. Знову тяжко заридала.

— Заспокійся, Надю, прошу й благаю. Зроби мені цю останню ласку. Не ридай, не страждай, не завдавай собі муки й болю. Цим справи не поправиш, злу долю тільки радуєш.

— Коли на серці так тяжко, так невиносно болюче...

— Мені також, Надю, так тяжко розлучатися. Та покищо іншого виходу нема. Мама, як і завжди, радо тебе вітатиме, порадить і розвеселить. Ти її навідуєш найчастіше. Їй легше буде переносити ці сумні дні. Добре? Обоцієш?! Спасибі тобі велике за все... Нам вже час... Не будемо десь в степу серед сніговіїв ночувати.

— Ходімо. У ході нагріємось, а то мороз починає дошкулювати. Надю, дитино моя, бажаю тобі все те, що ти собі хороше і любе бажаєш.

— Спасибі, тьотю Катерино, вам велике. Прощайте...

Пробую іти, але ноги ніби магнето тримає... З великим зусиллям роблю перші кроки. Дві постаті вимахують нам хустинками, якими втирають сльози. Ми їм відповідаємо... Віддаляємось все далі й далі. Поволі бліднуть контури дорогих постатей. А ось вони зовсім зникли. Перед нами сніжнобіла безкрая дорога...

Вже третій день в дорозі. Я став перепочити, бо мої юні ноги не хочуть мені більше служити. Виблизкус сніг і боляче разить очі. Перед нами біла панорама і безконечно встелені снігом шпали. Багато вже їх за нами, і незчисленна кількість перед нами. Мені страшенно хочеться присісти та відпочити. Мій намір зауважила дядина.

— Ні, ні, сину. Хіба мало бачив отих, що хотіли відпочити і... заснули вічним сном в обіймах лютого морозу. Те саме сталося і з тією гарною-прегарною дівчинкою, коло якої ми були зупинились. Ми прийшли запізно. Вона була вже в царстві смерті. Я ж заклалась твоєї матері, що хоч рачки на колінах, але доведу тебе до твоїх родичів.

Ці слова перестороги подіяли на мене як бальзам. Напружую всі сили і повільно рушаю за своєю опікункою. Ледь-ледь волочимо ноги. З останками сил доплентались до села. Тихо, ані душі. Пустка, лише сніг та поруйновані хати. Це колишня німецька колонія. Німців погнали десь до Волги. Заходимо до першої хати. На щастя застали тут багато соломи, а також побиті та понівечені меблі. Крізь вибиті вікна завіває метелиця. Примищуємось в маленькій кімнаті. Маленьке віконце заклали дошками, діри заткали соломою. Розклали багаття на зруйнованій плиті. Палимо з соломою залишки побитих меблів. Трохи нагрівшись і відпочивши, збираємо і зносимо з найближчих хат соломі. Перекусили чорними коржами, спеченими з саморобної мукки, яку приходилось і знову виникла потреба робити на саморобних «жорнах» «щасливим робочим советской неісходімої родіни».

Січневий день кінчається. На дворі темніє. Залазимо в середину солом'яної гори і примощуємось на нічліг... Міцний сон діє не довго. Прокинувся. Ноги неначе не мої. Немилосердний біль. В них ніби свердлом хтось свердлить. Пробую виправляти і класти на різний позем — не помагає. Підповзаю на колінах до пригаслого вогню, підкладаю дров — куски поламаних меблів. Дядина спить. Їй здається дорога не така страшна, як було виконувати норму в шахті. В ній майже щодня когось калічило, ранило або забивало на смерть. А їй, на радість нам усім, нічогісінько. І ми їй, цій трудівниці, були дуже вдячні. Скільки вона допомогла нам у всіх тих минулих злигоднях? Перелічити годі. «Спасибі тобі тисячократне, наша трудівнице й опікунко» — думаю, примощуючись відпочивати...

Ранок повний сонця. Крізь повибивані вікна до хати так і преться непроханий зимовий гість — мороз. Для нього кожна щілина — вхід. Дядина вже не спала. Вона сиділа і, здається, не хотіла робити найменшого руху, щоб мене не збудити. А коли я прокинувся, взялась щосили дмухати в ще жеврілі вугольки, які світилися славеньким вогнем.

— Ти також вже встав. От і добре. Трохи погріємось, а там і знову в дорогу.

— Добре, я вже... Ой, ой... мої ноги. Це якісь колоди, що при найменшому порусі болять і печуть вогнем розпеченого заліза.

— Пробуй ставати поволеньки. Розійдуться. В перші дні далекої мандрівки завжди так буває. Ще трохи і... привикнеш. Мусиш привикнути.

Я з великою бідом підвівся. Пробую стати на всю стопу. Дядині хочеться сміятись, але вона душить сміх в собі, подаючи руку. Спираючись на її лікоть, намагаюсь робити перші кроки. «Вправи» тривають довго.

— Це, може, я завинила, — каже просльозена моя супутниця, — не треба було іти так довго без перерви... Думала, що ти вже навик. Помилилась.

— Нічого, — потішаю її, а сам напружую всі сили...

— От бачиш! — нарешті радісно промовила дядина. — Я ж казала, що перейде. Нумо, мій соколе, у дальшу дорогу. Треба нам хоч до якогось села добрести, а то ще з сили виб'ємось. Коржі вийшли. Все спасіння — милостиня. Тяжка вона, бо нині таких тисячі вештається. І всі надіються на того зо всіх сторін обскубленого селянина, з якого колгосп здер усе, що лише міг.

Ідемо, а мені плакати хочеться. Прикро і досадно на себе, коли тобі відмовляють ноги, на яких

покладаєш найбільшу надію. Але мовчу і терплю, бо скарги нічого не допоможуть. Під ногами рипить замерзлий сніг. По дорозі здибаємо різні залишені речі: одні залишили клунки з різним «барахлом», мішки, поналихувані старою білизною; а он там видніє з-під купи снігу велика купа з цих залишків...

Минуло кілька годин, а наша хода видається безнадійною. Я вже й приставати почав. Плентаюсь позаду. Дядина йде спокійно. Довший час ішла поруч, а потім першою... Аж ось і вона стала. Пильно дивиться трохи в сторону, а потім махає до мене рукою, мовляв, ходи скоріше... Наближаюсь.

— Що ти там бачиш?

— Нічого... Стривайте. Якись ніби чорні подовгасті плями.

— Ходімо до них. Може там наше щастя.

Після доброї години ходу перед нами показали розвіваючі в повітрі дими. «Щось є» — думаю, і приспішаю ходу. Іду поруч дядини. Вона також прибавила ходу. Цікавість манить, і ми спішимо... Не надаремно. Перед нами вирисовуються димарі, стріхи, а там і білі хати, що ледь видніють із-за снігових горбів. Входимо в село. Дядина щось міркує, а потім каже:

— Підемо у віддаленіші хати. В цих, придорожніх, напевно вже був не один такий гість, як ми.

Ідемо далі...

— Можна? Малий цілком пристав. Нехай хоч нагріється.

— Заходьте, — відповіла жінка, що відчинила двері, побачивши перед ними «непроханих» гостей.

— Ой лишенько, та де ви з таким немічним. Дивіться — таке вимучене та бліде, а ви з ним в таку сувору зиму в дорогу вирушили. Боже мій, Боже, і що та проклята війна наробила. Пів світа — самі

бідаки й жебраки, каліки, бездомники... І чим все це кінчиться? — бідкалась поставна приємна старша жінка.

— Не мій він. Я тільки волю його матері виконую. Місто починає голодувати. Що робити? Вирішили до своїх іти. Може там не така криза на хліб...

— Я так і думала, але інакше виговорилась... Добро не заставить іти в світ. Та й про яке тепер можна говорити добро? Де не повернись — біда з нуждою побрались.

— Але ж і морозенько! — почувся в сінях жіночий голос, і в відчиняючих дверях показала молода жінка. Уздрівши незнайомих, трохи зніяковіла і замовкла.

— Це моя найстарша... Живемо вдвох. Мого завербували з колгоспним товаром і лише Бог відає, де він тепер. А її забрали в армію, і теж не знати, що з ним. Отак залишились самі і бідуюмо.

— Та облишіть. — сказала молодша. — Дайте щось перекусити. З дороги і напевно зголоднілі.

— Та я вже поклала варити... А тепер нехай хоч чаєм душу нагріють.

— Далеко направились?

— На Уманьщину. Там дехто ще учілів.

— Далека дорога. І чи стане у вас сили переміряти її?

— Не знаємо. Пробиємо.

— То ви вже якось до Межової дістаньтесь. Там живе мій родич. Довгі роки на залізниці працює. Охрим Несторович Назаренко. Пошукайте за ним і скажіть, що Василина послала. Може він чимось допоможе...

— Відпочив? — звернулась з приємним і увічливим голосом Василина на другий день ранком.

— Так. Спасибі вам велике.

— На здоров'я, сину, на здоров'я. Катерина все турбується, чи не задовго ти спиш, а я кажу їй: нехай відпочине так, як належить. Краще почуватиметься в дорозі і до Межової напевно дійде. Я й в дорогу вам дещо приготувала.

— Ми вам дуже й дуже вдячні. — сказала зворушено дядина.

— Нема защо. В житті всяко буває.

— Ну, нам вже найвища пора. Спасибі за хліб і сіль, як кажуть. Нехай Бог милує вас всіма щедротами.

— Ідіть з Богом. Обов'язково до Охрима зайдіть. Не забудьте.

— Ні, ні не забудемо, напевно будемо в нього і від вас вітатимемо, як просили.

Погода полагіднішала. Було хмарно і не так холодно, як вчора. Ми рушили в дорогу з добрим почуттям, якому передував добрий відпочинок та гостинність.

Ми вирішили за всяку ціну того самого дня дістатись до Межової, а тому ішли скоро... Коли підійшли до станції, на змелю спустилась темна ніч. У дижурній було двох старших мужчин. Ми запитали, чи є тут такий то. Вони переглянулись, а потім один і собі питає: «А ви хто такі будете, що його знаєте?».

— Ми від його родички прийшли. Маємо до нього справу.

— То так і кажіть... Всякі люди тепер вештаються — не знаєш, кому й вірити.

— Нам можете вірити. Ще нині ми були в неї і вона дуже просила зайти до нього.

— Зараз я його розшукаю. — відповів старший з них, і зник за дверима. Той, що залишився по-

просив нас сісти коло грубки, мовляв, нагрійтесь трохи, поки прийде Охрим. Охрима довго не було. Ми нагрілись. Дижурний почав розпитувати. Дядина розповідала звідки ми й де йдемо. Розговорились...

— Ви шукаєте за мною?

— Так. Я з цим малим ночувала у Василяни, і як відходили, вона просила обов'язково віднайти вас. Поздоровити від неї і дочки, і сказати, що до тепер вони дають собі раду. Що буде далі? Не можуть знати, але ви за них не турбуйтеся. У вас і своїх клопотів досить.

— Он як. Спасибі вам за вістку. А тепер хіба ходімо до мене. Не можете ж тут ночувати.

— Та ми хотіли б ще цієї ночі їхати далі...

— Про це поговоримо в мене на квартирі. Ходіте.

Назаренко жив від станції яких чотири кілометри, судячи по тому, скільки забирало мені часу, коли я щодня ходив до школи і від неї до дому. Ішли мовчки, оминаючи людей, або вдаючи, що їх не бачимо. Наблизились до невеликої хати. Зайшли у вузьенькі сіни, а звідти в тісну кімнату. На протилежній стіні блимав каганець. Під ним стояв столик, коло якого сиділа моїх років дівчина і щось писала.

— Добрий вечір! — привітались. Дівчина встала і відповіла.

— Вибачте. В нас і тісно і темновато. — добавив господар.

— Натомість тепло, а ми за ним тужили, — сказала дядина.

— А де мати? — кинув на ходу Охрим, ідучи до другої кімнати.

— Пішли щось там позичити в сусідки.

— Поклич її. Гостей десь треба примістити. Від Василя...

— Направду?! — врадувалась дівчина. — А як вони поживають?

Дядина почала оповідати. Дівчина спочатку уважно слухала, а потім пригадала батькові слова. — Вибачте. Я покличу маму.

— Кажете, від Василя. Ну і як же вона там, бідна, поживає?

— Та якось дають собі раду... — і дядина знову почала розповідати. Господиня уважно слухала.

— Нам хотілося б чимскоріше дістатися до своїх. І коли направду ще нині є можливість, то ми готові й пересидіти. — докінчила свою розповідь дядина.

— Е-е, щось таке говорите. Відпочинок, нехай і найменший, найліпший лік на дорогу.

— Ми не хотіли б вам зайвих клопотів...

— Та які там клопоти. Ось тут коло цієї лавки примоститесь і хоч добрих пару годин... Вибачте, нема в нас ані місця в достатку, ані порядних ряден. Що маємо, тим раді вам служити.

— Спасибі і за це... — відповіла дядина, пригтовляючи місце на нічліг...

Мене розбудили. Я похапцем почав збиратись. Заходить дівчина і тримає в руках вузлик.

— Візьміть, матимете хоч щонебудь перекусити у вагоні.

Ми з дядиною подякували і поспішили за господарем, що чекав на порозі.

Охрим спішить, а ми за ним.

— Краще трохи почекати на станції, як запізнитись, — кидає у поспіху. Ідемо мовчки за ним, намагаємось іти поруч... Ось і станція. На дворі темно, хоч око вибери. Нічого не видно, лише тьма не-

проглядна. Охрим щось питає дижурних, а потім спішно йде вздовж товарних вагонів і дивиться на якісь номери...

— Сідайте... Щасливої дороги... Вибачте за убогість...

Зрушення вагонів взад. Відштовхи вперед. Свисток. Потяг рушив. Дядина з радості молиться, а в шепоті чути зворушення...

Коли ми прокинулись від метушні, потяг стояв на якійсь станції. З вагона у вагон дивилась німецька жандармерія і щось говорив сердитий офіцер. Перекладач в совєтській уніформі, але без пагонів, питався про щось супровідника, і негайно давав відповіді розлюченому жандармові... Ось він вже коло нашого вагону. Відчиняє двері і тим же сердитим тоном кричить: «Фафлюхтер нох маль... Швайне гунд. Вогін?» — показує на нас палицею. — Єдем на роботи, — чується чийсь голос, а потім перекладач переклав жандармові по-німецькому.

— Фафлюхтер гунде! — кидає прокльони офіцер, ідучи далі. Перегляд кінчився. Потяг не рушає. Страх непевності і боязнь перед невідомим світиться в очах обездолених. Ніхто ані пари з уст. Все залежить від цього злорадного жандарма... Потяг стоїть. Люди нервуються і бояться. Аж ось знайшовся смільчак. Відхиляє двері. Дивиться, а потім повертає голову і каже: «Повно жандармів і війська. Може хочуть їх десь везти?»

— Замість нас? — питає хтось з кута. Цей здогад мов блискавка паралізує чекаючих, але ніхто з місця ані руш. Чекаємо, терпеливо і страждаємо. Що буде далі? Ніхто не знає, принаймні з нас, які так хотіли б рушати в дальшу дорогу, не знаючи, що вона нам готує.

Свисток. Воскресає надія. Потяг рушає. Деякий час їде вперед, а потів вертається, зупиняється. Ми так і завмерли... Через кілька хвилин чути стукін наближаючого потягу. Пасажирний. Самі військові. Жандармерія переглядає всі вагони. І в кожний з них входить по кілька військових. Офіцер щось наказує дижурному станції. Перекладач перекладає. Свисток, сигнал... і потяг з військом рушає далі.

Чекаємо на свою долю... Нарешті. Рушає наш потяг. Їдемо. Радість появляється на обличчях, а за нею і тиха розмова. Коло нас на клунках сидять жінки. Розпитують, де їдемо. Дядина розповідає. Виявляється, що і вони втікають від голоду, що починав показувати свої страхітливі зуби смерті в зруйнованих містах Донбасу. Спецвідділи скрізь нищили все, що тільки їм вдалося. А що буде з населенням? «Какое нам да етаво дело» — зневажливо до мовчазних спостерігачів їхніх руїнницьких діл.

— Їдемо, але, може, й вони без куска.

— Та хіба серед гущі хліборобів щось далось зберегти. Це ж не місто, де все живе з доставлених продуктів.

— На це вся наша надія. — сумно каже дядина.

Так, так, так — відгомоном розноситься слід коліс, і на крилах вітру лине засніженими полями.

Люди оповідають про свої пережиття. Розмова вкорочує час. Я слухаю, тихо гризучи сухарі та з приємністю згадую Назаренків. Добрі люди, а то не знати, чи тепер їхали б...

У Дніпропетровську потяг зупинився. Потім його відправили на півглухі залізничні рейки і там він простояв довгі холодні години. Пасажири витягають рештки лахів і прикриваються ними...

Та й цій зупинці прийшов кінець. Потяг, нарешті, рушив і ми поїхали далі... П'ятихатки. Тут прийшлося довго чекати. За дверима вагонів чути розмову якихось людей. Ходять, розглядають, відчинивши, переглядають і щось там собі записують. Німецька жандармерія до всього пильно приглядається, розпитує, про щось радиться між собою. Все це триває годинами, а нам видається ніби цілі дні триває ця перевірка.....

— Слава Тобі, Боже! — радісно каже дядина, коли потяг рушив далі.

Подорож стає трохи розпруженішою. Люди починають висідати на кожній станції. Висідаючи, прощаються, бажаючи залишенцям добра й щасливо дістатися до своїх, а самі нещасні спішать до сіл, як до останнього порятунку...

— За кусень жебрачого в таку далеку дорогу! — кидає їм у слід якась пожила жінка. — Як низько впав колишній гордий господар цих славних і багатих земель. Боже ж наш, Боже, чи й справді ми заслужили такої кари? — додає ніби сама про себе.

Наближаємось до міста...

— Висідаймо скоренько! — каже вже стоячи на землі дядина Катерина. Я скакаю на замерзлий сніг. Прижмурюю очі від наглого ясного світла.

— Ходи, ходи! Не розглядайся. Дорога ще далека. Мусимо поспішати.

Наздоганяємо селянок. Дядина розпитує, куди найближчий шлях до нашого села.

— З Різдом будьте здорові! — привітались ті.

— Спасибі... Чи не скажете, як найближче дійти до Погори?

— Ви напевно здалека? — питає старша.

— З дуже далекої дороги... Хотіли б ще сьогодні до своїх...

Селянка почала розказувати, як дійти до села... Підходимо до перехрестя. Жінки прощаються, завертаючи наліво, а нам кажуть іти прямо вже в'їждженою дорогою. А потім одна з них каже:

— Ідіть з села до села. Намагайтесь оминати міліцію і жандармів.

— Добре. — Жінки пішли своєю дорогою.

— Спасибі Тобі, Всемилосердний Господе, що оберігав нас у ці тяжкі дні, і доведи нас до своїх, — проказала дядина вголос, перехрестившись. На її обличчі засіяла радісна усмішка. Добротними й веселими очима подивилась на мене.

— Ходімо. Вже недалеко.

V.

— Боже мій милосердний! — аж сплеснула руками тітка, як я «відрекомендувався». — У таку негору, у такі морози. Ну ти тільки подумай, хто ж тепер наважиться вирушати в таку небезпечну і невідому дорогу?! Як вона могла...

— У нас нужда... Почалось стале недоїдання. Що ж мали робити? — почав я боронити маму.

— А тебе самого... і в таку сувору зиму?!

— У нас все зруйноване. Шахтарі залишені на долю невідомого. Навіть воду зірвали. Мовляв, нема хліба, не треба і води. Треба шукати виходу із скрутної ситуації. Ідуть вони у мандри, до своїх, хто має... Не сам, а з дядиною Катериною. Самого напевно не пустили б.

— Та чому ж вона не зайшла?

— Не знаю. Прийшли майже до самісінької хати, а тоді вона й каже: «Тепер можеш іти сам».

— А ви не хочете зайти? — питаю.

— Мені якось ніяково. Може іншим разом.

— Отаке «ніяково». Чому?

— Звідки мені знати... Може встидалась.

— Ну добре. Переодягнись. Ось залишилось якесь шмаття від старшого, бо меншого напевно не по тобі... Оба померли з холоду...

— У нас також мерли з голоду.

— Знаю, знаю, мій дорогий. Скрізь в нас повно лиха і недоброї години... Та що це є... Ти напевно голодний, перемерз... Боже мій, Боже ласкавий. — а на очах ясні сльози.

— Ви не...

— Самі, сину, ллються, як тільки згадаю моїх...
— перервала мене на півслові тітка.

Почала поратись коло печі.

— Братіку мій, соколику мій! — кинулась до мене невідома. Пригортає, голубить, цілує, а сльози так і ринуть.

— З радості, з великої несподіванки, від такої довгої розлуки. — крізь сльози, уривчасно, але вже дещо заспокоєно почала говорити сестра.

— Такий як на фотографії. Ні, ні лице таке бліде, аж жовте, замість щік — щелепи... Колись, то було давно, був інакший.

— Колись все було не таке.

— Так, так братіку мій... Та й настрашила мене моя подруга.

— Ходи, ходи! — вбігає до хати Гануся. — А знаєш що сталося? Ану вгадай! Ніколи не вгадаєш. Цього ніколи не вгадаєш.

— Та говори вже! Що могло статися? Може німці знову якусь пакость придумали? Кажі хутчі! Кажі відразу.

— Ні, ні, не те.

— А що? Та говори мороко моя.

— За тобою якийсь парубок питає. Якась жінка з ним.

— Невже? Не жартуєш? Бо шию намілю.

— Слово чести, що шукають. Видно з дороги. Такі втомлені обоє.

— Спасибі, моя розумнице за вість. Але як...

— Іди і переконайся.

— Я як стій, зірвалась з ослона і бігом, пій-тупцем і скорим кроком. А в голові стільки загадок. «Ну і хто б тепер? В таку холодну зиму?» — перепитує думка думку, а я спішу та спішу... А тіт-

ки нема? Вони не прийшли? Чому їх нема? Може щось страшне, трагічне, дуже сумне скоїлось?

— Не таке страшне й трагічне, але прикре. Я вже казав, у місті все зруйноване. Харчів нема звідки взяти, а те, що далось придбати, на лічені дні. Мусів іти, щоб їм було на довше.

— А прийдуть?

— Так. Десь на початку березня вирушать в дорогу.

— Твою маму пару років тому бачила, а тебе ще тоді, як мав сім чи вісім років. Від тоді виріс, трохи помужнів... І уважай, бо сільські дівчата не такі, як міська. — звернула тему на жарти.

— Ти така гарна, як і завжди.

— Не знаєш ти мене. Колись була краща, як рожа чародійна цвіла казали люди. А тепер і помужнішала, і горя ще додалось. Війна не свій брат, завжди нещастя приносить.

— В школі, в радіо, і в пресі писали, що тут звірства німаки робили. А особливо над гарними дівчатами і жінками.

— У нас такого не було. Проте, німаки нікого не минають, нікому винятків не дають. Гонять і б'ють всіх, чи це молоде, чи старе. Страшенно не люблять бездіяльних. Їм аби робили, а як ні, то відразу і прокльони, і нагайка, і биття в лице. Поведінка ж у них. Нехай Бог боронить попастись німакові злому в руки.

— Нам в дорозі приходилось бачити їх. Строгі, поводяться як у себе в хаті, а може ще певніше.

— На нещастя через наше село головну дорогу провели. То тепер нема нікому спокою. Все гонять і гонять на розгортання снігу. А воно часом таке мете, що світа не видно. Але для жандармів це байдуже. Ходять і людей підганяють, та все

кричать, та все зляться, і все їх дідько морочить. Не пустять прокляті німаки до хати, аж поки зовсім не смеркне. Ну й надоїли вже вони, як гірка редька. Дивний народ оці німаки. Якийсь такий дикий, жорстокий. От, як бачиш, знову нападє на нашу голову. І коли ми вже позбудемось цих напасників.

— Ну вже досить. Дай йому хоч кілька хвилин спокою, щоб перекусив. Щебечеш та й щебечиш, а в нього напевно кишки марш грають.

— Вибач мій голубе дорогий. Ось я тобі сама все приготую. А ви, мамо, сядьте, а то лише тупцюєте коло тієї печі.

Тітка не противилась. Сіла на лавці, розпитувати почала.

— Кажеш, що і вас біда настигла. У нас вона завжди на порозі сидить. Не життя, а вічні клопоти, вічна журба й гризоти. Так вже притиснули, що лише за кусок насущного й думаємо. Не раз аж дивно стає. Коло нього робимо, його доглядаємо, а як прийдеться їсти — кат ма що. От дожились. Лише то і знай, що на когось роби.

— Та може воно колись покращає. Все на світі міняється.

— Та чомусь у нас все старе. З хому та в ярмо. Ці так само все вимітають, як і попередні. Не раз страх бере. Голодом і нуждою хочуть заставити нас робити на них. Нехай Господь боронить. Лише аби голоду не було. А то знову стільки невинних людей постраждає.

— Не згадуйте. То був жах, то було пекло найгірніше у світі. Ти лише подумай. Всі голодали. Скрізь купи мертвих. І в Донбасі, і в Миколаєві, і в Житомірі, і в Полтаві, і в Харкові — по всій Україні.

— Кажуть, що в Донбасі трохи менше вмерло з голоду. Країні треба вугілля, то там хоч мізерні пайки давали шахтарям, але вони були. Міцніші вижили.

— У нас перше все зруйнували прийди тричі прокляті. Потім трохи землі приділили. Мама всі сили прикладає. За всім журиться. Нас троє маленьких виростає. Мучиться, аби й ми не гірші були. Лише почне сіріти — її вже нема. Вузлики, серп та граблі і гайда у поле. А ти, мовляв, дочко, уважай на малят, а я й сама маля. В полі роботи по саме горло. Намагається хоч останньою не бути. Жне, жне, а потім стане, чоло рясним потом змочене рукою зітре, засумує бідна, а сльози з остюками самі на очі лізуть. Плаче дрібними сльозами. Вітер спогадами повіє, ще більше жалю завдає. Давно це було. Покликали батька до війська, і слід за ним пропав. Скільки не виглядала його ми з мамою — нема. Вітри порожні віють, пшеничні хвилі здіймають і ціле поле — море неспокійне...

— А я стою та все стою, та все чекаю. І так до нині. — додала тітка.

— Обсіла нас нужда, як павутиння муху обплело. Землю приділили далеко і, мовляв, добрі будьте і за це, а то можете і в Сибірі бути. Хіба не пам'ятаєте, хто ваш дід був? Мовчить, терпить і від праці з ніг падає наша мати. А тут і за оранку дай, і за допомогу у жатві відроби, і за те, що пожате до хати привезуть.. Отак бідували. Через деякий час почали з злиднів вимотуватись. Сядемо було коло хати. Срібло місячного сяйва світить на наші голови, на рідкісні шкварки в галушках, на присьбу, на спорожніле подвір'я. У хаті убого, як і тепер. Доношуємо ще те, що за діда було. На щастя не все забрали. Встигли дещо сховати. А тут ще і хлопцям

треба. Кусок самаробного полотна — от і вся одежа. А зимою — ціла копиця клопотів. І взуття треба, теплої одежі, шапки. Не пошлеш же голими до школи. А шевці — вони також хочуть жити. Ну й беруть. Та якось давали собі раду.

— І на ноги вас підняла.

— Вдячні ми їй за це. Вірніше, я вдячна. Менших давно вже нема. Не перенесли, не витримали голодової. Померли. Оба померли. Помер дід, тітка Оксана, Калинина мама. Та й чи перелічиш всіх? Вozами мерців за село вивозили...

— Здається хтось прийшов. На подвір'ї чути чийсь кроки. — перериваю сестру. Вона до вікна, але воно морозним малюнком розписане. Дмухає. Тим часом чути стукіт у двері. Сестра йде в сіни, а вертається з якоюсь дівчиною. Очевидно подруга. Цікава знати, хто воно такий завітав до їхнього села в таку неgodу?

Гостя присіла край лавки. Почала сестра з нею про всячину говорити. Трохи перегодя прийшла ще якась жінка. Це була родичка по маминій лінії, як кажуть. Розговорилися. Згадали мого і батька, і маму пригадали, і молодість, і війну, і непівські часи, і колективізацію, і голод, і багато дечого іншого, про що ніколи не чув.

—о—

Сільське життя мало свої відмінности. Вони з кожним днем мені все більше й більше починали подобатись. Було в них щось привабливого, приємного й гарного. І якби не навісна німота, то вони були б життєрадісними. Минув тиждень чи два. Відновилися сніговії. Жандарм з підпоручним ходить з хати в хату і загадує на ранок іти до праці. Зайшов і до нас. Наказав мені іти. Перекладач ретельно переклав...

Раненько ідемо гусаком прочищати дорогу. Відкидаємо сніг в одну сторону, а він замітає сліди з протилежної. Не праця, а мука. Її пильнує на моєму відтинкові сам жандарм, викрикує незрозумілі слова. Прикладаємо усі сили — а праці ані сліду нема. Відкинеш лопату, а дві свіжого прибуде. І так до самого вечора. Потім нас відпустили. Втомлені, голодні й виснажені вертаємо по своїх хатах.

— Ти нам вибач, але з ними жартів нема. Як кажуть іти, іди без балачки, а то нагайка спину скрає.

— Не турбуйтеся, як нині витримав, то завтра.

— І завтра ідеш?

— Так говорив кацап-перекладач.

— Якщо казав, то ти добре відпочивай.

— На щастя є де.

— Не дуже воно добре, але хоч сніг чи дощ на голову не капає. Та ти вечеряй, не говори. А потім відпочивай на здоров'я. Мама казали, що скоро вернуть. Я також на коротко піду. Маю пильне діло.

— Іди, іди. Ти не зв'язуй себе моєю присутністю. Я також мав своє товариство. З усім ділилися.

На щастя метелиці продовжувались не довго. А згодом й зовсім затихли. Дорогу наладнали. Вже могло їхати два автомобілі рядом. Дали нам спокій. Та й погода з кожним тижнем ставала лагіднішою, теплішою. З кожним днем все більше й більше почалась відчувати сила весни. Сніги зникали, а на їх місці почали видніти чорноземні поля. Але весна принесла свої клопоти.

Почали розприділювати землю і тяглову силу на групи. Кожна з них мусіла обробити приділену їй діляницю. Робота коло землі забирала селянам

цілі дні. Тітка з сестрою від ранку і до вечора у полі. Мені радили ніде не показуватись.

— Відпочинь, дорогий, трохи. Маєш ще час наробитись, аби лише мав щось з того. А так, як оце ми, то краще не робити. Всеодно не для себе робимо.

Я був вдячний і сестрі і тітці. Відпочинок при-
дався мені пізніше. А вони, повернувшись з поля,
ще щось робили і в хаті. При цьому нерідно сес-
тра розповідала.

— Життя наше було трохи унормувалося. Се-
ляни почали відбудовувати те, що зруйнував воєн-
ний комунізм. З великою бідною ставали на ноги.
Та не довго тішилися цією заслуженою полегшою.
Як грім з ясного неба напала на нас колективіза-
ція. Все, що ми відбудували почали громити, відби-
рати, все мусіло стати загальним, колгоспним. Лю-
ди противилися, мовляв, ми ж все це кривавицею
заробили. Але компартійці і слухати не хотіли. А
тих, що противились — у Сибір, на Колиму, чи ще
там десь даліше. На селі запанував жах, грабунок,
потекла невинна кров з бідних хліборобів, тих са-
мих, що годували всіх пройдисвітів і безбатьченків.
Активісти з списками в руках ходять з хати в хату,
забирають все, що тільки на очі попаде. Знову люд-
ському горю нема меж, нема кінця, нема виходу з
пастки, в яку попали через наївну віру в «демокра-
тичну диктатуру пролетаріату». Тепер ми побачили,
що це значить. Не село, а пекло над пеклами. А сліз,
пекельних мук, а страждань — ніхто не годен змі-
стити, уявити чи описати. Що там Уманьське пекло
у порівнянні з пеклом колективізації, у порівнянні з
московським червоним?! Воно, те Уманьське пекло,
у порівнянні з тим, що ми пережили є лише блі-
лою плямкою, воно розпливається у тому черво-

ному пеклі, як кусник солі в морі. Божевілля, сваволя, насилля, різанина, розбій, душогубство, розстріл невинних людей — денне явище. Чорти, упирі, демони, люцифери і вся їхня братія улаштували пир над пирами — у морі крові топили трудолюбних селян. І вони тонули, а тонучи — інших за собою тягнули силою свого тягару й розпуки. Доконувалися неймовірні божевілля, відгомони яких вілунюють у десятиліттях, що були, чи в тих, що ще будуть.

— І дід у ньому загинув?

— Так. Кілька днів підряд його грабували. Брали все, не лишаючи навіть даху на хаті. Нею відкрили частину колгоспних будинків, а що її не вистачало — тягнули з інших хат. Оголили і зруйнували і хату, і хліви, і обістя, не залишили ні метра землі не зритої. Примостились ми в прибудівці коло хати, вкритій соломою. Бригада з списками й там все ще нищпорила, все ще колупала, все ще рилася й чогось шукала. Це тоді твоя мама пішла у світ. Це тоді згинуло багато з нашого роду. Залишилась лише горстка, і та розбрелася по всіх кутках «неісходімої».

Помовчала трохи, зідхнула тяжко, і повела знову спомином минулого, гірким, як полин, жалким, як кропива.

— Все зліквідували. В селі верховодити почали пройдисвіти, розбишаки, заводові пияки і лінтяї. Таким в нашому селі був Дишкант. Не ходить, а як змія метається по селі, від хати і до хати. Тільки його і чути: «Мать вашу, а ви ще не в полі?» Все мовчить. Попробуй щось сказати. Трудодня не запише або якусь іншу кару придумає. І в полі його повно, адже це його тепер влада, це час панування таких як він. І він панує. І тінь його всюди видно.

— Мать твою, чого рота роззявив, чому не ореш?

— Посторонки обірвались.

— А печінки у тебе ще цілі?

— Товаришу...

— Собака тобі товариш, ти куркульська морда стократ паршива. Дивись на нього — товариша собі знайшов. Я тобі покажу, хто тобі товариш, як в Сибірі опинишся. Ну і що ти на це антирадянське свиняче рило нагнуздаєш?

— А як же вас величати?

— Молчать, как власть говорить. Чого стоїш? Справляй, а то я тебе як направлю — аж на Колимі опинишся.

Надходить дід Дмитро.

— Дядьку Дмитре допоможіть!

— Гм. — Старий собі в бороду. — Зшити треба. Не велика штука.

— Чим? Це ж вам не в селі. Та й там...

— Молчать! — гримас Дишкант. — Знаємо таких, як ти, вредителів строківництва комунізму. А вредителів знаєш що чекає? Га?

— Розстріл, висилка, каторга.

— Ха-ха-ха. — сміється задоволено Дишкант. — А знаєш, скільки я таких остолопів, як ти, вислав туди, де білі ведмеді пасуться?

— Облиш, Дишканде, ляканням займатись, тут треба виходу з положення шукати.

— А ви, діду, на старість адвокатуру практикує, вредителів хоче боронити?

— Ні! — каже спокійно дід, закручуючи з газетного паперу цигаретку. А перегода додає: «Бере вовк, зненацька і вовка візьмуть. Запиши собі це на лобі. Завтра і тобі таке саме вредительство хтось пришиє, як ти нині пришиваєш бідним трудолюбам.

І тоді, хто за тебе в обороні стане? Будь людиною, коли ще маєш нагоду, а ні — підеш за тими, що повисилав».

Дишкант замовк. Попав на свого. Попала коса на камінь. Знав, що дід на вітер не говорить. Відтоді деякий час втихомирився. Були якісь причини на те, що Дишкант боявся діда Дмитра, та ніхто не знав які. Та людям було до цього байдуже. Головне — час до часу він притищував загонистого активіста, і люди були йому вдячні.

— Пригадую, — вела далі сестра, — ось такий випадок. Під селом на току молотьба у повній парі. Несу мамі коржа з кусником сала на обід. За пилом і гостюками світа не видно. Сніп за снопом молотиться. Селяни мішки на підводі вантажать. Осторонь стоїть Дишкант і пильнує. Підвода відїхала, а на її місце інша вже наповняється. Селяни квапляться. Ось одному випав мішок з рук. Зерна трохи на землю висипалось. І тут як стій чути Дишкантову материнщину, лайку і прокльони на куркулень та інших «шкідників». Допекло і селянинові-вантажникові. Він розгинає спину, пильно дивиться Дишкантові у вічі; той не перестає, тоді селянин підходить до «носітеля власті». Кулаки стискаються, очі червоніють і мов блискавка летять вони... Та в той же момент вони опинилися в ще дужчих кулаках його співробітників. А проте, Дишкант цілий побілів, затявся, якусь хвилину не міг промовити ані словечка. Не знати: чи погляд загніваного, чи його стусан завислий у повітрі так потрясаюче подіяв на можновладця, що він стояв оторопілий і тільки незрозуміло дивився десь в простір. А як прийшов до себе, його негайно забрав дід з собою. І як вони віддалилися, селянин лише досадно сплюнув, а ми всі з полегшою зідхнули.

Сестра замовкла. Мовчки дивилась крізь вікно, ніби десь там далеко за його видноколом були приховані картини сірої минувшини. Ось вона злегка прижмурює око, пильно зосереджує свій погляд і мимоволі з її грудей виривається тяжке зідхання. Я спостерігаю за її поведінкою, але удаю, що не звертаю на неї уваги. Та вона спіймала мій погляд і, нічого не кажучи, ніжно усміхнулась. Але у тому усмісі я не відчув ані крихітки радості, а лише гіркий плач, задушений у грудях. Щоб перервати мовчанку, я запитав:

— А що сталося з тим вантажником-селянином? Покарав напасник його?

— Не з вантажником, а з Дишкантом. З тих пір він деякий час не появлявся у полі, а вислав свого заступника. А через деякий час «перекинули» його на інше місце. Як в дійсності було — ніхто не відав.

— На завжди?

— Ні. З приходом німців він повернувся, і тепер знову є представником власті... німецької, тобто міліцаєм.

— У вашому селі?

— Ні, брате, в Погорілій.

— Де моя бабуня живуть?

— Так, так. І знову ж такий, як і за попередніх був. Гонить людей землю обробляти лопатами, мотиками чи сапами.

— Не розумію. Тепер є поплічником німецької влади. Це не можливо.

— Я, брате, також не розумію. Виходить, що є люди, які вміють всім служити. Можливо, це спеціальна «порода» людей. Хто його знає, як це пояснити.

— Може це злорадна поголоска?

— Що злорадна насмішка над нами — це так, а що правдива — в цьому ніхто не сумнівається. Гуляє знову Дишкант при німецькій владі, як і перше гуляв. Звисока дивиться на своїх же однокровних земляків без найменшої тіні сорому, чи сумління. І саме це нас найбільше болить. Нема гіршого, як в роді не тільки народиться виродок, але й вбирється в пір'я. Велика це кара для народу. Адже на цих виродках тримаються окупаційні режими. Не було б їх — не було б паразитів, що живляться здоровим тілом. Я не раз ставлю собі питання: чому паразит живе на здоровому тілі? Чому саме така аномальність панує у нашому людському житті?

— Не знаю, сестро.

— Чи не тому, що ми — здорове тіло — слабодухі? Так. Слабодухи бояться зробити операцію, хоч бачать, що хвороба починає паралізувати здорове тіло. А коли вона його спаралізує, то тоді тільки охають та чуби чухають. Чи не правду кажу?

— Може. Наші власні батьки ніколи подібних тем з нами не порушували, а школа виховувала на свій смак та вподобу.

— В тому страхітті, в якому приходить життя нашим батькам, вони інакше поступати не могли. А тому навіть своїх власних дітей боялись. Люди починали боятися своєї власної тіні «Жіть стало луче» — глумом котиться по нашій землі. Не було, здається, ще такої зневаги над нами, як це мало місце в минулому, як це має місце й тепер. Прикро і тяжко жити, коли звироднілість стане при керівництві.

—о—

Дивувався, як вона могла так просто, але глибоко розуміти такі складні справи. Шкодував, що не

завжди ця звичайна дівчина могла говорити про свої спостереження. Дивуватись не було чого. Завжди вертали втомлені з поля. Треба було дбати й про себе, щоб не датись новим панам.

Одного вечора вернулись з поля перевтомлені. Сумні. Мовчать. Дивуюся, що сталося? Такого ще не було... Нарешті сестра не витерпіла і силоміць видушила: «На село призначили налог людьми, його мусять негайно виконати та вислати певну кількість молоді на працю в Німеччину. Що ж, мусиш чимскоріше іти звідси, бо тут не без злих людей. Донесуть.

— Розумію. Я вже цієї ночі або чуть світ вирушу в дорогу.

Щолиш почало сіріти, я з маленьким клунком шмигнув в долину, а там між деревами було краще ховатись від не проханих. Сім кілометрів — дорога не велика, а ще тоді, коли людина відпочила. Іду, а думка думку переганяє різними питаннями. «Ану, як німці десь переймуть, що я їм скажу? Як викручусь із халепи?» І я ступаю ще тихіше, ще обережніше. Найгірше було коло греблі. Тут все видно. Німці часто автами проїжджають, контролюючи дорогу, чи все по-їхньому. Та і тут якось прослизнув. Чи з млина хтось зауважив мене, чи ні, не знаю, але ніхто не гукнув, не відізався, а тим часом я скоріше віддалявся від цього місця. В суїдніх долинах та ярах було не так страшно. Вони лежали далше від головної дороги, яка була вже за мною...

В село, де була моя бабуня і мама, прибув не пізно. Але показуватись не наважувався. Як добре смеркло, я зайшов до хати. Мати і бабуня аж руками сплеснули від несподіванки.

— Дишкант тричі шукав за тобою. — крізь сльози промовила мати. Я не розпитував і не допитував. Все було зрозуміле без слів. «Налог людьми німці зажадали по всіх селах і містах» — подумав, але нічого не сказав, бо і так всі були настрашені, сумні.

— Лише підріс трохи, думала матиму втіху та допомогу, але доля інакше вирішила.

— А що ми можемо зробити? Ми тут чужі.

— То правда. Якому батькові чи матері хочеться пускати свою дитину у світ невідомий? Будуть якось викручуватись, а таких, як ми, перших на список.

Не встигла мати докінчити слова, як тут чути стукіт у вікно. Дишкант каже відчинити, бо він і так знає, що «міщук» вернувся в село. Заким мама з бабунею рішали, що робити, непроханий гість справу вирішив.

— Нехай ваш парубчак завтра з усіма іншими, призначеними на виїзд, іде до міста. Там скажуть, що має далі робити. Не задумайте якусь дурницю вступати, бо підете ви на його місце.

У дворі зібралась молодь. З острахом чекає невідомого. Відважніші пробують жартувати. Ще інші потішали себе тим, що, мовляв, нас беруть лише «на сезон», на три-чотири місяці, а потім повернемось знову до своїх, до дому. Та мало хто в це вірив, зокрема матері. Їхнє відчуття казало їх щось інше.

Як ми прибули до міста, там було багато таких, як ми. Всі стоять у довжелезній черзі. Поволі один за одним підходять до реєстрації. Тим, що вже пройшли цю процедуру, казали вертатись до дому і готуватись на визначений реченець в дорогу, на що не було багато часу.

22 червня 1942 року. З усіх ближчих і дальших сіл ідуть молоді новобранці до міста. Розміщують нас у просторому інкубаторі. Ось він вже повний. Нема де ногою ступити. Від розмови і гамору гуде, як у величезному вулику. А там, за стінами, ридають матері, батьки, брати, сестри. А по цей бік їхні доні. Хлопцям якось не до лица плакати, і вони придушують і ковтають сльози. Намагаються бути бадьорими перед дівчатами.

Раненько жандармерія з перекладачами і місцевою міліцією наказують всім завербованим шикуватись та йти до потягу. Довжелезним гусаком сунемо до потягу. Кажуть сідати у вагони. Матері ридають, діти плачуть і шукають ласкавої їхньої опіки. Материнські очі не зпускають з овиду тих, що під строгим наглядом міліції погрузили у товарні вагони.

Наказ горлатого німця, і поїзд починає рушати. Крізь повітря доносяться уривки прощальних останніх слів, тяжких зідхань, плачу і страждання. Поїзду віддаляється. У піднесених руках маячіють тисячі хустинок. Товпа заплаканих матерів, батьків, сестер і братів перетворюється в сіру масу. Ми їдемо далі. Поволі меркнуть вирази їхніх облич, лише відніють ще коливання у повітрі. Та ось і вони зникають.

У когось вирвалась сумна пісня. Його підтримують інші. Вони переливають велику тугу у слова пісні. Це їхня остання розмова з рідною землею, що однаково сприймає смуток, ридання, горе, муки чи страждання. Може це віки навчили її такої рівнодушності до всього?

Поїзд спішить, спішить доставити «вибраній нації» новітніх наймитів і рабів. Спішить доставити їх у царство чорної свастики, у царство нелюдських мук і смерті.

VI.

Засапаний потяг зупинився. Жандармерія повідчиняла вагони. З відчинених вагонів наказувала виходити новобранцям. Виходжу. На мить зупиняюсь. Сотки молоді з України. І це лише одним транспортом стільки її привезли. А стільки її вже привезли, і стільки ще привезуть?

Вимучених, спраглих і голодних вишикували в колону і під охороною повели нас невідомими дорогами. Привели на велику площу. Вона була огорожена високими колючими дротами. Розприділили по бараках. Потім наказали іти до дизенфекційної лазні. Постригли. Помилися. Перевірили. Наказали брати свій одяг, який також преїшов якусь «чистку». Шукаємо за ним по цілій великій кімнаті, де він був розкиданий купами. Вечером дали якоїсь «баланди». Її майже ніхто не їв.

Десь в цей же час пішла серед нас чутка: «Ми знаходимось в горезвісному концентраційному таборі Дахав». Цю вістку розчулено сприймали найбільше дівчата. З переляку нишком плакали. До цієї вістки вони долучили свій зовнішній вигляд. Їх цілком або частинно постригли. У такому стані вони нагадували бідних овечок, що від якоїсь лихої години прищулились одна до одної. Понакривали хустками голови. Їм було соромно, що вони пострижені. Коса для наших дівчат — це велика краса й гордість. Роками її плекали й доглядали, а тут одним помахом якогось пройдисвіта її відрізано й викинено, як непотріб. Що за звірський вчинок!

Не весело було й хлопцям. Їх також постригли. Чимало з них мали гарні кучері — дівочу привабу або й звабу. Вони дуже жаліли за своїми чупринами, але не так тяжко переживали це знущання над ними, як дівчата. Вечором почали розпитувати та розшукувати за своїми знайомими. Зустрічалися може у востаннє. Висказували своє горе, плакали, нарікали на свою долю, на війну.

Лише на світ почало заноситися, як знову залунали крики гончих псів. Нас усіх поставили в колони по чотири коло бараків. Кожна колона мала своє число. Догадувались, що воно мало означати категорію праці, до якої дана група була призначена, чи термін праці, чи місцевість, куди мають нас слати? Я попав до «двійкарів». Ми стояли проти сходячого сонця. Десь у найутаєнішому відрухові думки в кожного ворухилося питання: «Чи скоро заберуть нас з цього пекла. Чи я його так скоро заслужив? Защо? За чиї злочини мушу таку сувору кару нести, терпіти і страждати?».

З сумом розглядаюсь довкола. Нікого. Ні одного знайомого обличчя. На серці стає ще тяжче. Хвилини чекання здаються годинами, а години довгими днями. Сонце піднялось високо. Починає припикати. Стояти проти нього стає невідгідно. Декому від спеки й задухи робиться зле, але терпить. Краще вже це, як фашистська нагайка. Поляки б'ють з усієї сили. За кожним ударом кривавиться людське тіло. Тут вони володарі людського життя і смерті.

Вони придираються за кожну дрібницю.

— Пся кость, ти розумієш, що до тебе говорять, ти не знаєш, як треба поводитись, як тебе питають?

— Ні, не розумію.

— Ти гайдамацька пика тричі паршива не знаєш, як відноситись до пана?

Зненацька з посвистом зноситься в повітря нагайка і, ляснувши в повітрі, тне тіло молодого гарного стрункого хлопця. Він схопився за рану, застогнав, на устах замерло прокляття. Кількох кинулось йому допомогти й співчути. Поляк заверещав не своїм голосом, наказуючи нікому ані рухнутися з місця. Це був не перший і не останній такий нелюдський поступок фашистських поплічників.

Ось один з них прийшов передивлятися наші номери. Коло мене високий доброї будови парубок. Поляк з опаскою з свастикою на руці пильно дивиться на нього.

— Ти звідки дістав цей номер?

— Я нічого не знаю... Такий номер мені дали.

— Брешеш пся віра! Це не можливо, щоб такий здоровий міг бути серед цієї мізерії. У нас такої помилки ніхто не робить. Кажі правду! Признайся, бо буде біда.

У цей час пронизливо пролунала загальна команда. Сердитий поляк послав ще раз прокляття, і скоро пішов у керунку, звідки було чути дальші накази.

Серед колон стиха заговорили. Пішла між нами вістка, що мають нас знову десь везти. І справді перші колони рушили з місця.

Виходимо з табору, і в кожного на серці полегша. Проводять нас до залізниці. Наказують входити у товарні вагони. Дівчат і жінок погрузили окремо. Не одній стало тяжко. Вже може ніколи не побачить свого вірного приятеля, чи нареченого чи знайомого. Немало було таких, що їхали задля того, що брали нареченого або наречену. Аж тут їх розлучили, поранили сердечну любов, знівечили на-

дію. Ніхто не знав, який кому визначила чорна свастика шлях. З поводження носіїв третього райху ставало ясне й певно одне: прийдеться тяжко переживати долю нового наймита й попихача безправного. Там, на наших рідних землях вони так само показали свою жорстокість, нелюдськість, захланність грабити і панувати. Для нас великою було образою биття в лице. Це означало велике зневажання людської гідності.

Ми всілякі здогадки видумували, куди чи до якої праці нас приділили. Ідучи, ми чомусь були певні, що нас розприділили по якихось працях. Та й в дома казали, що нас беруть на «термінову» працю. Ось знову потяг зупинився на невідомій нам станції. Наказали нам висідати. Знову вишикували в колону. Приходить до нас високий, грубий, череватий і сердитий пан. Оглядає як худобу. Потім тикає палицею. Тикнув і на мене. Його помічник бере кожного вибраного і каже іти за ним. Підходимо до вантажного авта. Каже нам сідати. Привезли нас до якоїсь стайні. Приводять нас до однієї з її частин. Довга кімната. Попід її стінами стоять двоповерхові дерев'яні ліжка. Маленькі шафки. Приділяють одну на двох. Внедовзі принесли нам якусь варену зелень в суміші з бараболею. Пробиємо їсти. По зубах скрегоче пісок. Ніхто не хоче їсти піску. Так проминув перший день.

На зорі крик. Якийсь чоловік на увесь голос кричить: «Ауфштейн!» — і показує рукою, щоб ми вставали. «Шнель, шнель!» — кричить далі. На скоро вдягаємось і йдемо за крикуном. Одним наказує ладувати великі баньки на авта, іншим — підволікати їх до авта, а ще іншим — виливати з них молоко до просторого «корита». Так почалася тяжка і довгогодинна праця. Нам віразу наказали і за-

грозили, що молока не вільно ані торкнутись. По-рушники цього наказу будуть суворо покарані.

Дванадцять годин понадсильної праці даються взнаки, а зокрема при малому відживлені. Може це наблизило німецьких робітників до нас. Вони не боялись наших хлопців, котрі з нами працювали. Це були шофери. Вони наважувались десь у відлюдних місцях зупиняти авто, та засьорбнути свіжого молока. Наших хлопців також припрошували. Пізніше вхитрялись навіть у флящину набрати та поділитись з нами — тими, що працювали на місці, де було багато стежачих очей. За цю їхню велику ризику ми були їм дуже вдячні. Без цієї їхньої допомоги не знати, якби ми витримали нашу сувору панщину. З нашого пайка вижити було дуже й дуже тяжко при наполегливій тяжкій фізичній праці.

Не тільки праця виснажувала нас, але й недосипання. Скоро після нашого прибуття до нашого, як і всіх інших, міста часто прилітали в «гості на відвідини» цілі летунські ескадри. З літаків летіли на нас смертельні бомби. Вони були призначені на фабрики, але при фабриках жило багато наших людей. В наслідок такої прикрої ситуації багато з них гинуло у час цих смертельноностих налетів. Ці налети завдавали нам психологічних і фізичних мук і страждання. Нерви, й до того неспокійні, ставали ще неспокійнішими й вразливішими. Зокрема це було помітно в старших. З кожним роком вони ставали нервовішими. З ними тяжко було вступати в якусь трохи поважнішу розмову, а зокрема ту, що мала національний чи політичний характер. Тому їм здавалося, що ми «дразнили» їх такими темами. А перед сном усі ми просили одного: нехай цю ніч омине нас «союзна несподіванка»...

— Алярм! — кричав хтось із нашої «остарбайтерської» групи.

— Нехай іде він під три чорти! — кинув сердито Олекса.

— І хочеться їм серед ночі надокучати бідним утомленим наймитам. — досадно бурчав Гриць.

— Скорше, скорше, бо вже чути гук тяжких бомбовиків.

Ми всі наосліп кинулися до пивниці їдальні. Повітря задрижало від великої кількості літаків. Стіни пивниці віддають це дрижання, з стелі посипалася вапняна «мука».

— Ще так багато літаків на один раз не прилітало. Виглядає, що нині насиплять нам стільки «сюрпризів», що не знати, чи позбираємось до купи.

— Не викликуй біса із ліса.

Фі-і-у, фі-і-у, фі-і-у — засвистали бомби. Задрижала, сколихнулася земля і стіни. Каганець погас. На голови посипалися куски вапна і глини.

Свистять одна за одною бомби. Стріляють зенітки. Все довкілля ніби у самій котловині вулкану. Видається, що все ходором ходидть, як корабель на морі в час буревію.

Їдкий дим роз'їдає очі. Сморід палаючих речей, дерева, матерії, людського тіла, волосся... Дихати нема чим.

— Мочіть щось з одягу і прикладайте до носа. Чуєте? — командує Олекса. — Тут під фронтовою стіною є кран. Ставайте всі вздовж неї, щоб знати, де за ким шукати.

А бомби сипляться як зерно з мішка. Безугавні зриви, гуркіт, тріскотня, гук, свист бомб, розриви світляних ракет. Смертельний жах. Горить земля, горить повітря, всюди вогонь, мов гадина, злизує із землі все, що трапить під його непощадну силу заглади й знищення. Чути людські прокляття, крики, зойки, стогнання, ридання, прохання допомоги...

— Чи всі живі? Обзивайтесь. Нікому нічого не сталося? — гукає знову Олекса. Потім кличе кожного по імені. Всі обізвались.

— На щастя бомба не потрапила прямо в нас, а кілька метрів за нами. Нікому нехай не забagne-ться рушати з місця. Всі чекаймо тут до кінця бомбардування. Не зробіть дурниці! — радить Олекса.

Не встиг він докінчити свою пораду, як тут знову ніби густим градом посипалися бомби. Здається трохи даліше нас, деś у центрі міста. Знову заколихалася земля мов від великого землетрусу. Нас опанував страх. Трусить нас немов лихорадка. Їй додають сили ланцюгові зриви бомб. Всі кісточки відчуваєш в тілі. Негоден ніяк себе заспокоїти. Розум і думка працює, але не може вгамувати розхитаних страхом нервів. Він сильно трусить усім нашим людським еством... А бомби все летять та летять, тріск, гуркіт... Обрушаються будинки, падають стіни, цегла, залізо-бетон, дерев'яні стовпи, дошки, крокви, уламки хатнього умеблювання, куски пошматованого одягу. Неймовірно пекло. Огнем, димом, смородом і людськими стражданнями пройняте усе місто.

Меншає гудіння літаків. Меншає земне тріжання. Менше чути свист падаючих бомб. Втихомирюється земля і повітря. Рідшають зриви бомб... А ось їх вже зовсім не чути. Загули сірени. Виходимо з півниці перестрашені, запорошені, замурзані, але цілі. Дивимось на місто, та там нічого не видно. Воно все оповите густим димом і полум'ям. Підходимо до свого мешкання. Ціле. Недалеко бомба вирила глибоку яму. Заходимо до середини. Стіни й шибі цілі.

— Дивно. Здавалося, що на самісінькі голови падали альянтські «забавки», а тут майже нічого не зачеплено, не доторкнуто. От і розбери.

— У світі є більше такого, що людина не розбере.

— Ти, Олексю, не починай мудрагельничать. Чи не краще цих пару годин, що нам залишилися, відпочити?!

— Нехай, стариган, буде і по-твоєму, — згодився Олексю. — Нумо, хлопці, спробуємо трохи задрімати. — додавив перегодя.

— Раус, раус! — заверещав рудий саксонець, вбігаючи до нашого мешкання.

Схоплюємося. Нашвидко вдягаємося та ідемо мов п'яні до праці. Рудий підганяє, кричить, вередує, проклинає. Напружуємо всі сили, щоб нагрузити авта... Вони від'їхали. Ми робимо порядки, приготавляємо місце на свіжий товар, оглядаємо, чи нема нічого пошкодженого.

— Що сталося? Чому вернулися? — біситься рудий, а за ним «чорнушка» — малий, чорний як жук, щуплий, схидний, вередливий партієць.

— Місто забльокване. Вулиці засипані або поруйновані. Скрізь горить, все оповите димом. Жан-дармерія до міста нікого не пускає. — пояснює старий шофер баварець.

— Згружайте баньки, перефільтруйте молоко, а залишки підуть на сир. — командує чорнушка. А потім додає: «Як закінчите це все, всі негайно ідіть копати сховище».

Праця тривала до пізньої ночі. Брудні, спрагли й голодні ледве дочекалися тієї хвилини, коли чорнушка відпустив нас на відпочинок.

Тяжке бомбардування завдало нам більше праці, відірвало нас від знайомих у місті. З ними останнім часом ми мали можливість зустрічатись майже кожної неділі на визначений час. Від них довідувалися про життя нашої української молоді у різ-

них місцях міста і довкола нього. Виявлялося, що «остарбайтерам» всюди однаково тяжко відбувати нову панщину. Нас уважали найгіршими людьми «невизначеної національності», позбавлених всяких прав. До і з праці водили під конвоєм. З таборів не випускали. Табори з дерев'яних бараків, дерев'яних двоповерхових ліжок, огорожених густими колючими дротами. День і ніч їх, як і нас, пильнували німецькі сторожі.

— Поясни мені, Олексю, чому одні поляки носять рабське тавро з літерою «П», як ми «Ост», а інші б'ють наших людей?

— З простого, друже, розрахунку. Поляків вживають супроти нас, щоб в такий спосіб посіяти ненависть серед двох народів. А де два б'ється, то там третій користується. У нашому випадку жнивами користаються німці. А самі німці одних і других трактують півлюдьми й рабами. Німці вдаються до ще спритніших махінацій. Шукають вірних їм слугів між даним народом, використовують їх проти їхніх же земляків. Таким чином постає ненависть серед одного і того ж народу. Коли народ поділений і розсварений, тоді над ним легко панувати. Таких хитрих і рафінованих підступів є більше в політиці.

— Нескладна це штука, та багата прикрими наслідками. — підсумував Михайло.

— Так, друже, але про це ми довідуємося лише тоді, коли побачимо і переживемо їх на власному горбі, і лише шкодуємо, що не знали цих чи подібних підступів.

— А якби знали?

— Наша доля була б іншою... Може колись поговоримо і про це.

Знаючи вдачу Олекси, я більше не ставив йому питань. Тим часом життя ішло встеленою колією. Місто прибирало нормальний вид. Булиці почистили полонені або тюремники, ями позасипали і вирівняли. Менші пошкодження відремонтували. Магазини, ресторани і готелі відчинились. Декому з наших хлопців, що були допоміжною силою шоферам, вдалося дещо розізнати. Багатьох з наших знайомих не стало. Дуже сумна історія трапилася з українськими дівчатами. Коло фабрики в сховище влетіла міна і розірвала їх. З них не залишилося жадного сліду.

У фабриці, де ми відбували свою неволю, праця трохи внормувалася. Відпали три додаткових години, які ішли на копання сховища, а тому залишились дванадцять годин. Для мене цієї норми було забагато. Пухли руки, вибивався з сили. Виснажений, я ледве справлявся з працею. Нещастя хотіло, що я працював з сильним данцем, який завалював мене роботою. Я не вправляюсь з нею. А тут як на зло ще й чорнушка. Стоїть і скаженіє, підганяє і проклинає. Одного разу не витримав, бідбіг і з усієї сили вдарив мене в лице. Кров відразу засліпила мене. Світу не бачу, а він копає і верещить. Шофер, голяндець, що стояв на авті, не витримав, кинувся мені помагати. Дав води обмитися, а сам порався з моєю працею. Загамувавши кров, я продовжував тягнути своє ярмо. Пізньої ночі з рештками сил приплентав до свого мешкання. На щастя була це ніч проти неділі, коли ми всі мали відпочинок.

— Чув я про твою прикру пригоду.

— Не будемо, Олексо, про неї говорити.

— Всьому, друже, є кінець. Буде кінець і нашому лиху. Вже не довго. Тоді прийде черга на чорнушок, рудих і конопатих.

— Можливо... Ти більше прожив, більше бачив світа, вищу освіту закінчив в Києві, між всякими людьми бував, тобі краще відомо.

— Казав мені мій шофер, що німці відступили аж до західніх кордонів. Виходить, що вони вже в Галичині, а може вже її залишили. Отож, чорна свастика котиться в протилежну сторону з прискореним темпом.

— Все це цілком можливе, та воно не міняє нашої долі. Як тягли ярмо, так і далі тягнемо.

— Правда. Але дні нашої неволі коротшають. Коротше легше пережити, бо воно опромінене надією в скорий кінець.

— Побачимо, що на це скажуть інші, побачимо, що принесуть нам найближчі дні. А покищо ми мусимо бути тими, чим нас зробили нові завоювники. А покищо «терпи козаچه отаманом будеш», як колись казав мій батько.

— Добре говорив. Мабуть був битий життєвим досвідом.

— З усього, що мені прийшлося довідатись, то тут є якась глузлива іронія долі. Адже його також були забрали в Німеччину з іншими... Казав, що катували і примушували до непосильних робіт. Було це в час першої світової війни.

— Ну і що сталося з ним?

— Одного разу за якусь «провину» повішали його догори ногами. І так тримали поки не почала капати з носа кров. Тоді опустили і посадили «відпочити». Було це, здається, вершком терпіння. І одного разу він з приятелем наважився тікати. І це їм вдалося. Ціле життя пам'ятав свою неволю серед чужих людей. Та він їх ніколи за таких не уважав.

— Я зовсім йому не дивуюся. Людей за їх характери можна поділити на кілька категорій:

псів, свиней, повзунів, орлів. Собака гавкає, бо таке її природне призначення; якби вона не гавкала, то не була б собаю. Свиня ніколи не шукає сонця, натомість риє землю і тішиться смердючими калябатиною або болотами, і саме тут вона почувається задоволеною. Повзуни повзають по землі, нічого, що діється над землею, вони не бачать і не знають; отож їм нічого іншого не залишається, як бути повзунами та виконувати свою роль повзунів неуктва. Орли — їм належать простори, високі злетити над землею, бачити з віддалі, що діється на ній. Ці злети дають можливість орієнтуватись в тому, що відбувається на низах та робити відповідні маневри так, як роблять визначні шахісти на шахівниці, переставляючи фігурки. А кожне таке потягнення — це пастка для противника.

— Оце ти, Олексю, правильно зауважив, — сказав Михайло.

— Коли вже говориться про типи, то і я наведу один приклад. Возимо ми до фабричної кухні молоко і масло. Їх приймає одна груба німкеня. Вона може бути зразком гадина, що вміє викрутасами й вигинасами викомбінувати собі поживу навіть від рідної матері, якби зайшла на це потреба. Так вже вміє мого старого шофера обмотати, що він бідний боїться їхати на ту фабрику.

— До твоєї, Грицю, гривні додам я свого п'ятака. Розповідає мені Ганя, що власничка ресторану, де вона працює і де харчуються різні робітники чужинці, то це зразкова комбінаторка. Вона так навчилася цієї штуки, що живе на широку ногу, як казали наші люди. З приділів, що отримує на цих робітників встигла нажитись дуже добре. На зовні все виглядає справно. Кожен дістає свою порцію, нікому й не здається, що та порція трошечки мен-

ша. З кожного потрошечки, а для неї — великі пакунки. За них вона вимінює те, що їй хочеться.

— Розповідає мені Ніна, що їхні вартіві — то це скажені пси. Навіть до колючої дротяної огорожі не підпускають. Все гарчать та лають. Вже так в'їлися у печінки, що годі далі терпіти.

— А от яскравим зразком ненажерливої свині є директор, де працюють Маруся і Клава. Миють цілими днями канцелярії. Після цього мусять іти ще до його дому. Часом застають як він «споживає» їжу. Їсть з такою жадобою, що видається, що не їв тиждень. Скільки б йому не підносила служанка — все з'їсть. Нераз так обжереться, що мусять іти до вмивальки. Виригається і знову за стіл сідає, мовляв, давайте ще. І «трапеза» починається наново. Ані крихітки не залишиться. Бідні дівчата лише слинки ковтають. А роботою так нагрузить, що ледве в поті чола вправляються з нею... Зрештою, чи наш не такий самий?! Грубий та череватий, переступає з ноги на ногу як велика годована свиня, що ось-ось має іти на заріз. Три бороди висить у нього. Як ступає, то сало здригається, як шовкова матерія при легенькому подуві вітерця. Увесь як дриглі. Завжди труситься і сердиться. Часом палицею когось потягне згори, бо високий як драбина. Чи на так?

— Ти до мене?.. Це правда.

— Розповідай. Встидатись тут нема чого, бо ж не з людьми маємо ми справу.

— Іду я до праці. І лише минув кухню, як тут чую, хтось гукає. Повернувся. Стоїть, трясеться, червоніє і біситься від люті. Наказує підійти до нього. Підходжу.

— Ти чому не вітаєш свого найвищого начальника і підпору третього «райху»? Хіба не розумієш, що тебе за це може чекати? Уважай, а то як

ще раз таке трапиться, палицею не скінчиться.

— Я вас, пане директоре, не бачив... Ви вийшли з кухні, як я її вже минув...

— Ти півлюдку ще починаєш мені теревені тут розводи, дурниці говорити... І не встиг я сказати йому й пів слова, як його палиця так і перетягнула мої плечі, що відразу пругом шкіра взялася.

— Марш до праці. — Я похапцем ще раз вибачився і скоренько подався до фабрики. А може передумає і ще раз потягне по моїх ребрах.

— Моя Галя оповідає про різні знущання над нашими людьми. Ось один приклад. Пару соток з тих наших хлопців і дівчат працює на фабриці виробництва частин до гармат. Система праці уmechanізована. Треба бути скорим, пильним і точно виконувати свою роботу. Не всі мають до цього однаковий хист, спритність і орієнтацію. І нехай лише хтось із них спробує спасувати. Тоді багатьом крас спину нагайка. Ніхто й словечка не сміє сказати, бо пришивають віразу саботаж, а за це суворий концентраційний режим. Як ми знаємо, його мало хто витримує. Це майже очевидна смерть.

— Ах ти гадина проклята. Чому не вправляшся? — верещить кат, а від злоти аж тупіє на місці. — Зноситься нагайка і від удару лопає одяг, з рани тече кров. Бідний Пилип намагається далі тягнути своє ярмо, але знепритомнів, впав, а гадина знущається над ним, копає його чоботами скрізь, де лише стигне. А коли той наш бідний Пилип вже не міг більше ворухнутися, тоді посіпака вилив на нього відро холодної води. Було це перед кінцем робочого дня. Забрали ми побитого й синього Пилипа до бараків... Уявіть собі, що цей варвар проклятий не тільки б'є, голодом і роботою виснажує,

а ще й насмілюється казати: «Дякуйте нашій доброті, а то б вже всі були в крематоріях». Та не один такий варвар існує, не одного нашого земляка такі звірства не минають.

— Часом аж віри не ймеш, до якої скрайности в своїй жорстокості може прийти людина. А нас за «старих» часів вчили, що людина — це найдосконалиший твір, який міг сотворити Господь. А тут як побачиш оці всі нещастя, знущання, наругу й обезцінення нас усіх жертв війни, то все перевертається догори дном. А вони нехристи прокляті ще й насміхаються, кажучи: «Бог з нами».

— Може вони мають в цьому ціль. Мовляв, ми дивіться он які, що ідемо до вас з Богом визволяти. Ну й визволили, а так би їх визволяла найсуворіша зараза.

— Нашому горю надходить чи не найвищий терпець, коли вже навіть і Володя обізався.

— Нехай не думають, що як я був ціле життя конюхом, що я й до нині не вмю читати, то це не значить, що такі люди не мають здорового глузду, тверезого розуму розуміти речі такими, як вони є навколо нас.

— Славний наш Володя, — похвалив Олекса.

— Варто б їм дечого і в нас повчитись...

— Тихо, тихо. Чуєте? Гудуть сірени. Алярм!

— Ще одна недоспана ніч.

— Не говори, а тікаймо.

— Сірени не відгули, а літаки вже десь коло міста.

— Швидше, Володю, швидше, бо чути свист падаючих смертельних «презентів».

Ледве ми добігли до сховища, як десь коло залізничного двірця почулись вибухи перших бомб.

Знову сколихнулася земля, летять у повітря куски товарів, уламки прерізних речей, валяться будинки. Світять ракети, тарахкотять кулемети, стріляють зенітки. Горять склади, доми, магазини. Димом і вогнем пройняте все довкілля, все живе і мертво.

1959, 1971 р.

ПРАЦІ ПЕТРА РОЄНКА

НАУКА І ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО:

Індійська культура і захід, Канада 1962 р.

Українське літературознавство 20-х — 40-х рр., “Кан. фермер”, лютий 1963 р.

Невіджалувана втрата, “Кан. фермер”, 1963 р.

Життя і творчість Рабіндраната Тагора, “Сучасність”, жовтень 1963 р.

Борис Грінченко, “Кан. фермер”, 23 грудня 1963 р.

Культура України, “Кан. фермер”, серпень 1964 — травень 1965 р.

Індійська література (1964 — 1968 роки) (Готова до друку).

М. Орест — великий поет-мислитель, “Визв. шлях”, вересень 1965 р.

Шевченко — духовий провідник, “Кан. фермер”, 12 безня 1966 р.

“Комінний господар” Лесі України, “Кан. фермер”, 3 грудня 1966 р.

Декілька думок про життя і творчість М. Зерова, “Література і мистецтво”, додаток до “Гом. України”, 11 лютого 1967 р.

Проф. В. Державин і його афоризми, “Визв. шлях”, липень-серпень 1967 р.

Михайло Орест, адепт духовости нової, Торонто, 1967 р.

Народження нової людини, “Світання”, квітень 1968 р.

Корифей української літератури, “Визв. шлях”, листопад 1969 р.

Історіософічне слово поета, “Визв. шлях”, жовтень 1970 р.

Леся Українка, “Укр. голос”, 24 лютого і 3 безня 1971 р.

Українська література (1971 р.) (1-ша частина готова до друку).

Григорій Сковорода, календар "Укр. голосу" на 1972 р.

СТАТТІ:

"Безкласове суспільство", "Кан. фармер", 6 серпня 1962.

Безпощадна русифікація України, "Кан. фармер", 27 серпня 1962 р.

Непокараний злочин росте на силі, "Кан. фармер", 27 вересня 1962.

В день народження Світла, "Кан. фармер", 7 січня 1963.

Переборім ідеологічну кризу, "Кан. фармер", 11 лютого 1963 р.

В Україні сьогодні, "Кан. фармер", 22 травня 1965 р.

Україна нового лицарства, "Світання", липень 1968 р.

Що є праосновою буття? "Вісник", 1-го жовтня 1971 р. та інші (понад 30 статей).

ПРОЗА:

В країні екзотики (1957 р.)

Велика людина (1957, 1959 р.)

Лілея (1958 р.)

Скеляста стежка (1961 — 1963 рр.)

(Вицитуовані чотири твори готові до друку).

На новій землі, "Кан. фармер", січень-травень 1969 р.

Казка про птицю-царя, "Укр. голос", 27 травня 1969 р.

Хоробий князенько (казка), "Укр. голос", грудень 1969.

В дорозі, "Визв. шлях", лютий 1970 р.

Казка про красуню, "Укр. голос", 19 серпня 1970 р.

Різдво 1942 р., календар "Укр. голосу" на 1972 р.

Знавіснілі дні, Торонто, 1973 р.

